

13

**Millî Mücadele
Döneminde
Musul Vilayeti**

**Mosul Vilayet
During
the National Struggle**

Davut Hut

Millî Mücadele Döneminde Musul Vilayeti

*Davut Hut**

Özet

Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Millî Mücadele hareketi (1918-1923) İngiliz işgali altındaki Musul Vilayeti'ni yoğun olarak etkilemiştir. Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarından oluşan Musul Vilayeti, Türk yurdunun sınırlarını belirleyen Misâk-ı Millî sınırları içinde kabul edilmiştir. Dolayısıyla, burasının yeni Türk Devleti'ne katılması doğrultusunda İngilizlere karşı yoğun bir mücadele verilmiştir. Bu süreçte bölgede birçok siyasi ve toplumsal hadise de yaşanmış; Araplar, Kürtler, Türkmenler ve bölge aşiretleri arasında Türk ve İngiliz taraftarlığı gibi olgular ortaya çıkmıştır. Millî Mücadele hareketiyle de dirsek temasında olan Süleymaniyeli Şeyh Mahmut Berzenci, İngilizlere karşı özerklik/bağımsızlık hedefiyle isyan etmiştir. Bölgede ciddi destek bulan Türkiye, Şefik Özdemir Bey'in başında bulunduğu Revanduz askerî harekâtıyla Musul Vilayeti'ni kurtarmaya çalışmıştır. Özellikle Kürt aşiretleri kendine bağlamaya çalışan İngilizler ise Seyit Taha ve Simko gibi nüfuzlu liderleri kullanarak Özdemir Bey ve Mahmut Berzenci'yi safdışı etmeyi amaçlamıştır. Musul Vilayeti, Anadolu dışında kalan bölgeler içinde Millî Mücadele hareketinin etkilerinin en yoğun hissedildiği yerlerin başında geliyordu. Kerkük şehri ise sahip olduğu yoğun Türkmen nüfus ve Türkiye taraftarlığı gibi nedenlerle, İngilizlerin en çok çekindiği yerlerin başındaydı. Nihayetinde Lozan Konferansı süreciyle gelinen yeni konjonktür ve İngiltere'nin ısrarıyla Musul Vilayeti elde edilememiştir.

Anahtar Kelimeler

Musul Vilayeti, Kerkük, Süleymaniye, Şefik Özdemir, Mahmut Berzenci

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, davuthut[at]marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9247-1675

Mosul Vilayet During the National Struggle

Abstract

The National Struggle movement (1918-1923) under the leadership of Mustafa Kemal Pasha had a profound impact on the Mosul Vilayet which Britain invaded. Consisting of the Mosul, Kirkuk, and the Sulaymaniyah Sanjaks, the Mosul Vilayet was considered within the National Pact (Misâk-ı Millî) borders which determined the borders of the Turkish land. Therefore, a great struggle was waged against the British for this region to join the new Turkish State. During this period, many political and social events took place in the region, and phenomena such as pro-Turkish and pro-British sentiments emerged among the Arabs, Kurds, Turkmens, and tribes of the region. Sheikh Mahmoud Berzenci of Sulaymaniyah, who was in close contact with the National Struggle movement, rebelled against the British with the aim of autonomy/independence. Türkiye, which found intense support in the region, tried to liberate the Mosul Province with the Revanduz military operation led by Mr. Şefik Özdemir. The British, who especially tried to bind the Kurdish tribes to themselves, aimed to eliminate Özdemir Bey and Mahmut Berzenci by using influential leaders in the region such as Seyit Taha and Simko. Mosul Vilayet is one of the places where the effects of the struggle movement were felt most intensely. The city of Kirkuk was one of the places the British feared the most due to its dense Turkmen population and pro-Türkiye stance. In the end, due to the new conjuncture brought about by the Lausanne Conference and Britain's insistence, Mosul Province could not be obtained.

Keywords

Mosul Vilayet, Kirkuk, Sulaymaniyah, Şefik Özdemir, Mahmud Barzanji

1. Giriş

Anadolu ile tarihi, coğrafi, iktisadi-sosyal bağları bulunan ve dört yüzyıla yakın Osmanlı idaresinde kalan Musul Vilayeti'nde, Millî Mücadele hareketinin (1918-1923) etkileri ve sonuçları bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Mevcut literatür, büyük oranda Musul Sorunu ve petrol bağlantılı diplomatik ve siyasi gelişmeler merkezinde olduğundan, bu çalışmada da ağırlıklı olarak Musul Vilayeti'ndeki mahalli şartlar ve Millî Mücadele'nin yerel etkileri gibi konular Osmanlı-İngiliz arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Konuyu daha iyi anlamak amacıyla Musul Vilayeti'nin idari ve sosyal yapısına¹ kısaca değinmek gerekirse; Irak'ın kuzeyinde Dicle Nehri kenarında yer alan kadim Musul şehri ile buraya bağlı Kerkük, Süleymaniye ve Erbil gibi tarihi şehirlerin oluşturduğu Musul Vilayeti, fethedildiği 1534'ten başlayarak İngilizler tarafından işgal edildiği Kasım 1918'e kadar 384 yıl boyunca Osmanlı egemenliğinde kaldı. Yaklaşık dört yüz yıl boyunca önemli bir idari-askerî merkez olan Musul, bazen müstakil bir eyalet, bazen de Bağdat'a bağlı sancak statüsüyle yönetildi, 1879'da ise Bağdat'tan bağımsız bir vilayet haline getirildi. Bu konumunu İngiliz işgali ve sonrasında da sürdürdü.

Bedevi aşiret yapısının ağır bastığı Araplar ve Kürtler ile yerleşik-şehirli özelliğiyle dikkat çeken Türkmenlerin toplumsal yapıyı şekillendirdiği Musul Vilayeti'nde Araplar (Musul şehri ile güneybatısı), Kürtler (Süleymaniye-Erbil ile vilayetin kuzeydoğusundaki dağlık bölge) ve Türkmenler (Kerkük, Erbil, Telafer, Altunköprü, Tuzhurmatu ve Tazehurmatu) gibi Müslüman grupların yanı sıra Keldaniler, Nasturiler, Süryaniler ve Yahudiler gibi kadim gayrimüslim topluluklar ve ayrıca Yezidiler, Şebekler ve Kakailer gibi heterodoks dini gruplar sosyal yapıyı meydana getirmektedir.

Bölgenin tahıl deposu olmanın yanı sıra yeni bir ekonomik ve siyasi değişken olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında tespit edilen zengin petrol kaynakları, Musul ve Kerkük'ün jeopolitik ve jeostratejik önemini artırarak başta İngiltere olmak üzere sömürgeci Avrupalı devletlerin ilgisini çekmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda İngiliz işgaliyle birlikte ortaya çıkan Musul sorunu ile Millî Mücadele'nin Musul Vilayeti'nde meydana getirdiği etkiler, bu ilginin sonuçları olarak belirmiştir.

2. İngiliz İşgaline Karşı İlk Tepkiler

Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde, 16. yüzyıldan beri Osmanlılar tarafından yönetilen Irak'ta Şiilik faktörü nedeniyle İran'ın, iktisadi açıdan ise Avrupalıların ve özellikle de İngilizlerin nüfuzu vardı². Nitekim İngiltere, Hindistan ve Mısır egemenliklerini güven altına almak ve Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu pekiştirmek

¹ Musul Vilayeti'nin idari durumu ve sosyal yapısı için bkz. Davut Hut, "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", M.Ü. TAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2006; Davut Hut, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları (1879-1883)", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 35-54.

² Mehmet Ali Fetgeri, *İstanbul'dan Basra'ya: Mehmet Ali Fetgeri Bey'in Harp ve Seyahat Günlüğü*, haz. İ. Bahtiyar İstekli, İstanbul: Diwan Yayınları, 2022, s. 188-190.

amacıyla Basra'dan başlayarak Bağdat ve Musul'a doğru Osmanlı Irak'ını işgale başlamıştı. İngilizler, stratejik açıdan önemli olan Irak'ın bütünlüğünü sağlamak, ihtiyaç duydukları ürünleriyle zengin petrolüne ulaşmak gibi amaçlarla³ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Musul'u işgal etmiştir. Mütareke'nin - Anadolu'yu işgale açık hâle getiren- 7. ve 16. maddelerine dayanılarak 8 Kasım 1918'de tamamlanan Musul'un işgali,⁴ bölgede İngiliz egemenliğinin başlaması ve etkileri açısından son derece önemliydi ve Mütareke'ye de aykırı olarak gerçekleştirilmişti. Zira, Mütareke imzalandığı sırada, iki taraf arasındaki sınırın korunması gereken bir durumda Musul şehrinin tamamı, vilayetin ise önemli bir kısmı Osmanlı kuvvetlerinin elinde bulunuyordu. Dolayısıyla bu hukuksuz işgalle ortaya çıkan oldubittiği Türk tarafı kabul etmeyecek, Misâk-ı Millî'ye dahil ettiği Musul Vilayeti'ni geri alabilmek için de 1926'daki Ankara Antlaşması'na kadar sürecek yoğun bir çaba gösterecektir.

Musul'dan sorumlu olan 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın işgal sonrası faaliyetleri kayda değerdir. Bir yandan bölgenin Arap değil büyük oranda Türkmenler ile Kürtlerin yaşadığı bir coğrafya olduğunu belirten raporlar yazarken diğer yandan da fazla silah ve cephaneyi güvenli bölgelere sevk ederek milis kuvvetleri oluşturdu ve yerleşimleri muhafazaya çalıştı. 27 Aralık 1918 tarihli raporunda ise İngilizlerin Süleymaniye'deki Şeyh Mahmut Berzenci liderliğinde müstakil bir Güney Kürdistan idaresinin teşkili için çalıştığını, bunun sınırlarının Doğu-Güneydoğu Anadolu'ya kadar genişleyebileceğini, aynı şekilde bir Ermenistan oluşturma çalışmalarının da olduğunu vurguluyordu. Faaliyetlerinden rahatsızlık duyan İngilizler, Paşayı görevden aldırarak Malta'ya sürmüştü⁵.

Yüzyıllar boyunca süren Osmanlı idaresinin İngiliz işgaliyle birlikte sonlanmasıyla oluşan karmaşa ve kötü idare, Musul Vilayeti'ndeki Türkmenler ve Türkiye taraftarı olan bazı kesimler üzerinde derin bir etki yaratmıştı. Bu durumun bir sonucu olarak halkın önemli bir kısmı İngilizlere vergi vermek istemediği gibi pek çok konuda anlaşmazlık yaşandı; İngilizlere karşı Erbil ve Telafer gibi Türkmen bölgelerinde direniş ve ayaklanmalar meydana geldi.⁶ Böyle bir ortamda, devrin Van Valisi Haydar (Vaner) Bey⁷

³ James Barr, *Kırmızı Çizgi: Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, çev. Ekin Can Göksoy, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016, s. 74-5, 124. İngilizlerin Musul ve çevresine olan tarihsel ilgisi ve faaliyetleri için bkz. Cengiz Kartın, "İngiltere'nin Musul Politikası (1800'lerden Lozan'a)", *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s. 301-356.

⁴ İngiliz General Marshall'ın emriyle 1 Kasım'da başlayan işgal 8 Kasım'da tamamlanmıştı (Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s.1, 3). Bölgeden sorumlu 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa ise İngiliz askerlerinin 10 Kasım'da Musul şehrine girdiğini belirtir (Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, C.4, s.318). Musul ve çevresinin işgali konusu için bkz. Selçuk Ural, "Mütareke Yıllarında Irak Cephesi", *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s. 361-368.

⁵ Haluk Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)", *Bellekten*, 271/LXXIV, Ankara: Aralık, 2010, s. 791-792.

⁶ Suphi Saatçi, "Musul Vilayeti ve Türkmenlerin İngiliz İşgal Yönetimine Karşı Direnişi", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 162-169.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Sarı, "Millî Mücadele Başlarında Bir Devlet Adamı: Van Valisi Haydar (Vaner) Bey", *History Studies*, 1/IV (2012), s. 449-488.

ve Cizre Kaymakamı Sultan Maslat Bey'in başarılı faaliyetleriyle vilayetteki Türk taraftarlığı güçlendi. Hatta şehirde, ulemanın da dahil olduğu Cemiyet-i Hilaliye meydana getirildi, İngiliz karşıtı bu cemiyet halkı yeniden Türk egemenliği için teşvik etti. Musul halkının Millî Mücadele'ye olan desteği TBMM'nin açılmasından sonra artacak, bu cemiyet meclisten silah ve cephane talebinde bulunacaktı.⁸ Aynı dönemde, Irak'ın en nüfuzlu isimlerinden biri olan ve aynı zamanda Irak Cephesi'nde İngilizlere karşı savaşan Müntefik Şeyhi Uceymi Sadun Paşa, 1920 Haziran'ında Mardin'e gelerek Irak'ın büyük aşiretlerinin yeniden Osmanlı idaresini istediklerini bildirmiş, kendisine silah ve para yardımı da yapılmıştı. İngilizler aleyhine önemli faaliyetlere katılmış birisi olarak Sadun Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile sürekli irtibat halinde olup Irak aşiretleri arasında bağlantıyı da sağlıyordu.⁹

3. İngilizlerin Zamana Göre Değişen Kürt Politikaları ve Sonuçları

Büyük Savaş boyunca her iki taraf için de önem kazanan Musul Vilayeti'ndeki Arap ve Kürt aşiretleri savaş sonrası gelişmelerde de başat rol oynamışlardır.¹⁰ Bu aşiretlerin şartlara göre değişen davranışlarını kestirmenin zor olması ve ayrıca bölgede Arap-Kürt milliyetçiliklerinin gittikçe güçlenmesi, Türkiye'nin bölgeye doğrudan askerî bir operasyon yapmasını engelleyen sebeplerdendi. Diğer yandan, dağlık ve aşiret yapısının etkili olması nedeniyle doğrudan işgali ve yönetilmesi güç olan Musul Vilayeti'nin doğusundaki Kürt bölgeleri, İngilizler tarafından atanan Noel (Süleymaniye-Kerkük), Soane (Süleymaniye), Leachman (Musul), Hay (Erbil), Longrigg ve Edmonds gibi bölgeyi iyi tanıyan ve aşiret reislerini elde etmeye çalışan siyasi memurlar tarafından yönetilmeye başlanmıştı.¹¹

Söz konusu dönemde İngiltere'nin Musul, İran ve Güneydoğu Anadolu merkezli Kürt politikasını, Irak'a Yüksek Komiser olarak atanan ve sert yönetimiyle bölgedeki dengelerin değişmesine neden olacak Arnold Wilson yürütecekti.¹² Mesut Yeğen'in tespitlerine göre, İngiltere'nin 1918-1923 dönemindeki Musul merkezli Kürt politikasına bakıldığında, bunun çok ince hesaplara dayanmayan, değişken bir politika olduğu ve kesinleşmiş bir Kürdistan kurma hedefinde olmadığı görülür. Ancak değişmeyen hedef ise vilayetin Arap ve Türkmenlerle meskûn petrol bölgelerini kontrol altında tutmaktır. Başlarda İran, Türkiye ve Irak Kürtlerini bir araya getiren "birleşik bir Kürdistan" kurmak, Doğu Anadolu'da İngiliz himayesinde birer Ermenistan ve Kürdistan oluşturmak hedefi varken, 1919 sonbaharında ise İran etkisiyle birleşik bir Kürdistan siyasetinden vazgeçerek bu bölgede doğrudan bir İngiliz yönetimi kurmamak; Musul,

⁸ Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s.23-4; Qassam al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, yay. İzzet Öztoprak, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 84-5.

⁹ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s.77-79; Türkmen, *Musul Meselesi*, s.24; Saatçi, "Musul Vilayeti ve Türkmenler", s. 173.

¹⁰ Musul aşiretleri için bkz. Davut Hut-Zekeriya Kurşun, "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925)", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 55-84.

¹¹ İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s. 106.

¹² Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 792.

Bağdat ve Basra'yı kontrol etmeye devam etmek; Irak'ın Kürt bölgesinde Türk egemenliğinin yeniden tesisine izin vermemek şeklinde belirlemiştir. 1920 başlarında İngilizler, Irak Kürt bölgesinden çekilerek buralarda özerk Kürt yönetimlerini desteklemeyi düşünmüş fakat bundan vazgeçmişlerdi. 1923'te Anadolu'daki Kürt bölgelerini Türkiye'ye bırakarak buralarla ilgilenmemeyi kabul etmiş, Özerk Kürdistan fikrini rafa kaldırmışlardı. Irak Kürdistanı'nı ise özerklik vermeden doğrudan Irak'ın bir parçası haline getireceklerdi. Son kertede hem İngilizler hem de Millî Mücadele hareketinin başındaki Mustafa Kemal Paşa, Kürtlerin desteğini alarak karşı tarafa destek vermelerini engellemek istemiştir. Bu şartlar altında Anadolu Kürtleri Türkiye ile birlikte hareket etmeyi tercih ederken, Irak Kürtleri ise Mahmut Berzenci liderliğinde Türkiye ile yeniden bütünleşmek yerine bağımsızlık peşinde olmuşlardı.¹³

Musul Vilayeti'ni işgal eden İngilizler, Musul'dan Van'a ve Güneydoğu Anadolu ile İran'a kadar olan geniş bir sahada 1919 başlarından itibaren faaliyetlere başlamışlardı. Ancak, aşağıda görüleceği üzere, bölgedeki dirayetli valilerin aşiretler üzerindeki gayretli çalışmaları, onların bu çabalarını neticesiz bırakacaktı. İngilizlerin buradaki temel hedefi, Türkiye ile tampon bölge oluşturan Musul Vilayeti'ne mücavir alanda hâkimiyeti sağlamak ve kendilerine hizmet edecek özerk bir Kürdistan (Güneydoğu Anadolu) ve bir Ermenistan'ın (Doğu Anadolu) teşkilini sağlamaktı. Sosyal yapılarının benzerliğinden dolayı Musul Vilayeti'ndeki gelişmeler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu doğrudan etkiliyordu. Ayrıca aşiretler ve bölge halkı sık sık yardım talebinde bulunuyordu.

Bölgeyi çok iyi tanıdığı gibi Musul Vilayeti'nin kuzeyindeki Kürt aşiretlerini de Osmanlı Devleti'ne bağlamaya çalışan, vatanperver Van Valisi Haydar (Vaner) Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 22 Temmuz 1919 tarihli şifre telgrafa göre, Şikak aşiretinin reisi olup Rumiye bölgesinde (İran) oluşan otorite boşluğundan istifadeyle Kürt aşiretlerini etrafında toplayarak güçlenen Simko İsmail Ağa İngilizlerin desteğiyle bölgede bir Kürt emirliği oluşturmak için çalışıyordu.¹⁴ Müttefiki olduğu Seyyid Taha da yine İngilizlerin desteğiyle hareket ediyordu. Nakşibendi şeyhlerinden meşhur Ubeydullah'ın torunu ve Seyyid Abdülkadir'in de yeğeni olan Seyyid Taha Hakkârî'den kaçmış Nasturilerle çatıştıyordu. İngilizler tahsisata bağladıkları bu iki nüfuzlu ismi, Cizre ile İran'ın Rumiye (Urmiye)-Hoy arasındaki bölgede beylik vererek Türkiye'ye musallat etmeye; göçmen durumuna düşen Nasturi ve Ermenileri istedikleri yerlere yerleştirdikten sonra bölge Kürtlerini de bu iki ismin boyunduruğuna vermeye çalışıyordu.¹⁵ İngilizler, Ruslarla iş birliği yapmalarından dolayı Hakkârî-Rumiye taraflarından kaçarak Musul Vilayeti'ne sığınan Nasturileri, Kürtlerin yaşadığı Büyük Zap Vadisi'ne yerleştirmek ve burada da özerk bir yönetim oluşturmak niyetindeydi. Ancak, Kürt köylerini tahliye girişimleri, 1919 yılının Nisan-Eylül döneminde aşiretlerin de dahil olduğu isyanlara yol açtı.

¹³ Mesut Yeğen (der), *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2011, s. 15-18, 47-48.

¹⁴ M. S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Ankara: Özge Yayınları, tarihsiz, s. 93-94; Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, çev. Fikret Başkaya, İstanbul: Avesta Yayınları, 2013, s. 64-65.

¹⁵ BOA, DH.KMS, nr.50-2/25, 17 Temmuz 1335/17 Temmuz 1919.

Kuzeydeki Zaho ve İmadiye kazalarında Yüzbaşı Pearson gibi subaylarının öldürülmesi üzerine¹⁶ İngilizler, uçakları da kullanarak isyanları bastırdılar. Bu tür bir isyan hareketi yayılırken, İngilizlerin uyguladığı ağır vergiler ve baskısının da etkisiyle Musul Vilayeti'ndeki Türk taraftarlığı da gittikçe güçleniyordu.¹⁷

Bu dönemde, Mahmut Berzenci'nin Süleymaniye'de İngilizler'den aldığı yenilgi de Simko liderliğindeki İran Kürtlerinin yeni müttefikleri olarak gördükleri Türklerin tarafına geçme eğilimlerini arttırmıştı. İki tarafı bir araya getiren etken ise Ermeniler ve Nasturiler idi. Nitekim Simko, Osmanlı idaresinin silah yardımıyla Rumiye bölgesini İngilizlerin güdümündeki Nasturilere karşı savunuyordu.¹⁸ Ancak, aşiret reislerinin değişken tutumları zaman zaman kendini gösteriyordu. Şöyle ki, Mart 1919'da Simko Van Valisi Haydar Bey'den Nasturi ve Ermenilere karşı silah isteğinde bulunurken, İngilizler aynı Simko'yu Osmanlı sınırlarına saldırtmak için teşvik etmekteydi. Bütün bu karmaşık gelişmelere karşı Osmanlı yönetimi ihtiyatlı davranarak buradaki hadiselerin Türkiye'ye sirayet etmemesine çalışıyordu.

Simko İsmail Ağa (Biyografik Bilgi): Türkiye-İran-İrak sınırında bulunması hasebiyle hem İngilizlerden hem de Türklerden talep ettiği silah-cephane desteğini alabilen İsmail Simko, şartlara göre ikili oynayan, hatta iki tarafla da aynı anda iyi ilişkilerini sürdürebilen, bölgenin tipik feodal beylerinden biriydi. Bölgede İran hâkimiyetinin zayıf olması kendisinin rahat hareket etmesini sağlamıştı. Rıza Şah'ın kontrolü ele geçirmeye başladığı bir sırada İran güçleri tarafından yenilgiye uğratıldıktan (Temmuz 1922) sonra 1930'da öldürüldü.¹⁹

Musul Vilayeti ve İran'da yoğun faaliyet içinde olan İngilizler bir yandan da Güneydoğu Anadolu'daki etkinliğini arttırmak suretiyle Kürt aşiretlerini Türkiye aleyhine tahrik etmeye çalışıyordu. Böylece, Musul Vilayeti ile kuzeyinde güvenliği sağlamak ve üç ülkede uyguladığı Kürt politikalarını eşgüdüm içinde yürütmek istiyordu. Bu iş için de en etkili ajanlarından biri olan Binbaşı Noel'i Nisan 1919'da Bağdat'tan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gönderdi. Noel, bölgedeki Kürt aşiret reisleri ile Türkiye aleyhtarlığı, Kürt bağımsızlığı ve milliyetçiliği üzerine kışkırtıcı görüşmeler yaptı.²⁰ Aynı dönemde görevlendirilen bir diğer İngiliz Yüzbaşı Wooley de ziyaret ettiği bölgedeki Kürt aşiretlerinin Türkiye taraftarı olduğunu rapor etmişti.²¹

¹⁶ Yeğen (der), *İngiliz Belgelerinde*, s. 37, 46.

¹⁷ Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s.800-803; Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 106-109.

¹⁸ Lazarev, *Emperyalizm*, s. 93-94.

¹⁹ Bkz. Martin Van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 71, 91; Kutschera, *Kürt*, s. 63-73.

²⁰ Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, s. 26-41, 54. Noel'in gözlemine göre bölge halkı (Kürtler) bu erken dönemde Türkiye taraftarıydı (s.43, 50). Noel'in özel görev günlüğü için bkz. Yeğen (der), *İngiliz Belgelerinde*, s. 78-84.

²¹ Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s. 90.

Bu faaliyetlere karşın Van'ın çalışkan Valisi Haydar Bey Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiret reislerinin Osmanlı yönetimine sadık kalmalarını sağladığı gibi onları İngiliz yanlısı Seyyid Taha'ya karşı harekete geçirmek için de çalıştı. Haziran 1919'da Erbil'deki aşiret reisleri bağlılıklarını bildirdiler. İngilizlerin çalışmaları ise sonuç vermediğinden Van ve Hakkâri'deki Kürt aşiretleri Osmanlı tarafında yer alacaktı. Hemen hemen aynı tarihlerde, Kürt Teali Cemiyeti'nin tanınmış Kürtçüleri Seyyid Abdülkadir ile Emin Ali Bedirhan ve oğullarının faaliyetleri Musul'da da etkili oluyordu. Vali Haydar Bey bu konuda da tedbirler almıştır. Ancak, gösterdiği bu takdire şayan çalışmaları İngilizleri rahatsız ettiğinden onun azline neden olacaktır (Ağustos 1919).²²

Haydar Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği Ağustos 1919 tarihli şifre telgraflarda İngilizlerin, işgal sırasında mukavemet görecekları yerlerde Kürtlerin menfaatine çalıştıklarını belirterek aşiret reislerini kazanmaya çalıştıkları bildirilmişti. Ayrıca İmadiye, Revanduz ve Zaho gibi kazalarda bulunan İngiliz siyasi hâkimlerinin aşiretleri Osmanlı'ya karşı isyan için tahrik ettikleri, İngilizlere yanaşan Şemdinan Aşireti Reisi Seyyid Taha'ya Cezire-Rumiye bölgesinde bir emirlik vaat ederek çok miktarda silah verdikleri, buna karşın Erbil-Revanduz ve Şemdinli aşiretleriyle eşrafının Seyyid Taha'nın hareketini lanetleyip İngilizlerin maaş teklifini de reddederek Osmanlı'nın başarısı için dua ettikleri, İngilizlere karşı Osmanlı'ya meyleden Simko'yu Osmanlı sınırına saldırması için kandırmaya çalıştıkları görülmüyordu. Diğer yandan Erbil'deki Hacı Reşid ve Belediye Reisiği yapan Doğramacızade Ali Paşa'nın İngilizlere karşı müttefik olduğu, ahalinin toplanmasını önlemek için İngilizlerin Erbil'deki bazı camileri bir bahaneyle kapattıkları; bu gelişmeler üzerine Musulluların İngilizlerden nefret ettiği, Mahmut Berzenci üzerine gönderilen dört yüz askerden sadece dördünün sağ kaldığı, Erbil ve Altunköprü aşiretleriyle birlikte Dizeyi Aşireti'nin de Mahmut Berzenci'ye katılmaya karar verdiği, Osmanlı ve İran Kürtlerinin Osmanlı'ya meyillerinin arttığı vurgulanıyordu.²³

Anlaşıldığı kadarıyla İngilizler, Seyyid Taha'yı da kullanarak stratejik önemi olan Şemdinli kazası ile bağlı olduğu Hakkâri'yi de bir şekilde kendi kontrollerine almaya çalışıyordu. Haydar Bey'in tedbirleri sayesinde bunun engellenmesi üzerine İngilizler Seyyid Taha planından vazgeçerek ona verdikleri desteği çektiler. Seyyid Taha ise Ocak 1920'de tipik bir manevrayla tekrar yanaştığı Osmanlı Devleti'ne hizmete hazır olduğunu bildirdi.²⁴

Yine Van Valisi Haydar Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Temmuz 1919 tarihli başka bir telgrafta da Musul Vilayeti İmadiye kazasında meskûn Kürtlerin Osmanlı yönetiminde yaşamak istediği belirtiliyordu.²⁵ Bu durum, halkın İngiliz yönetimine

²² Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 816-824.

²³ BOA, DH.KMS, nr.50-3/25 İef 27, 31, 35, 59, 63-64 (5 Zilkade 1337/2 Ağustos 1919).

²⁴ Bu gelişmenin ayrıntıları için bkz. Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 807-811.

²⁵ İmadiyeliler, İngilizlerin baskılarına dayanamayarak İngiliz siyasi memuru ile yardımcısı ve alay kumandanıyla dört askeri öldürdükleri, silahlarına el koydukları ve Cemiyet-i Muhammediye adına gönderdikleri mektupta, Osmanlı bayrağı altında yaşamak istemeleri sebebiyle kaymakam veya hiç olmazsa bir jandarma gönderilmesi, aksi takdirde Türkiye'deki Çölemerik (Hakkâri) hududuna göç

tepkilerini açıkça gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ağustos 1919'da ise Süleymaniye'deki İngiliz siyasi hâkimi ile Urfa'dan gelen İngiliz yüzbaşının Viranşehir'i ziyaret ederek bölgenin büyük aşiretlerinden biri olan Millî Aşireti'ni kendi taraflarına çekme çabasında oldukları görülmektedir.²⁶ İngilizlerin hem Musul Vilayeti'nin kuzeyinde alan hâkimiyetini sağlamayı hedefledikleri hem de Güneydoğu Anadolu'da etkinliklerini arttırarak burayı, Musul Vilayeti ile Türkiye arasında bir tampon bölge haline getirmek istedikleri anlaşılıyor.

Ekim 1919'da Musul Vilayeti'nin kuzeyindeki Surçi, Barzan ve Zibar gibi Kürt aşiretleri ayaklanmış; Musul İngiliz siyasi hâkimi Bill ve yardımcısı ile refakatlerindeki jandarmalar ve ayrıca Akra'daki siyasi memur 3 Kasım 1919'da pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdi.²⁷ Akra'nın isyancıların eline geçmesi üzerine, destek veren köyler bombalandı. Sonrasında ise Musul'un İngiliz Valisi Peyman'ın yerine atanan kişi Barzan'a gelerek burada Şeyh Ahmed Efendi ile görüştüğünden sonra dönüş yolundayken, beraberindeki Akra siyasi hâkimi ve 59 kişilik muhafızlarıyla beraber katledilmişlerdi. Barzan Şeyhi Ahmed ve diğer aşiret reisleri Şemdinli Kaymakamlığı'na mektuplar yazarak bu işi İslam ve Osmanlı hükûmetine hizmet ve İngilizleri buralardan çıkarmak amacıyla yaptıklarını belirterek topraklarını korumak için subay ve memurlar ile silah gönderilmesini talep ettiler. İngilizlerin bazı yerleşimleri bombaladığına, ahalinin Osmanlı yönetiminden memnun olduklarına ve tekrar aynı yönetimi istediklerine dair haberler de alınmıştı. İngilizlere bakılırsa bu isyancılar Türkler tarafından destekleniyordu. İyice sıkışan İngilizler 1919 sonunda vilayetin kuzeyindeki Barzan, Revanduz, İmadiye ve Zibar gibi Kürtlerin yaşadığı kazalardan çekildiler.²⁸

Van Vali Vekaleti'nden gönderilen 5 Kasım 1919 tarihli telgrafta ise İngilizlerin İmadiye'nin Pamrini köyüne saldırarak Şeyh Bahaeddin Efendi ile biraderini tutuklamaları üzerine Hacı Reşid Bey ve aşiretlerin birleşerek saldırmaları sonucunda İngilizlerin dört yüz kadar kayıp verdiği ve halkın, Musul'a giden Amerika heyetlerine Osmanlı Devleti'ni istedikleri yolunda beyanatta buldukları bilgisi verilmişti.²⁹

4. Millî Mücadele Hareketinin Musul Vilayeti'ndeki Genel Yansımaları

Millî Mücadele hareketinin güç kazandığı bir dönemde Türkiye, Musul Vilayeti üzerinde hak iddia edecektir. Geniş yetkilerle Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin en önemli adımlarından birini atarken bir yandan da Kazım Karabekir Paşa ile birlikte Musul konusunu yakından takip etmeye başlamıştı. Ankara'ya ilk geldiğinde şehrin ileri gelenlerine yaptığı 27 Aralık 1919 tarihli konuşmasında Mondros Mütarekesi

edeceklerini Van Valisine bildirmişlerdi. Bunun üzerine İmadiyelilere, Osmanlı Devleti'nin bu tür hadiselerle rıza göstermeyeceği cevabı verildi (BOA, DH.KMS, nr.50-3/25, lef 51 (23 Temmuz 1335).

²⁶ BOA, DH.KMS, nr.53-1/19 (31 Ağustos 1919); *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1993, s. 406-407.

²⁷ BOA, DH.KMS, nr.50-3/25, lef 85, 86, 87; *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 413-415.

²⁸ Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 805.

²⁹ BOA, DH. KMS, nr. 53-3/65 (11 Teşrinisani 1335); *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 412.

imzalandığı sıradaki güney sınırını şöyle tespit etmişti: “İskenderun Körfezi cenubundan Antakya’dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus cenubunda Fırat Nehri’ne mülaki olur. Oradan Deyr-i Zor’a iner. Badehu, şarka temdit edilerek Musul, Kerkük ve Süleymaniye’yi ihtiva eder.” Aynı konuşmada Mütareke’nin akdedildiği tarihte Musul, Kerkük ve Süleymaniye’nin de içinde bulunduğu hattın fiilen Türk kuvvetlerinin hâkimiyetinde olarak savunulduğunu ve buraların Türkler ve Kürtler gibi unsurlarla meskûn olarak vatan sınırlarına dahil olduğunu, bu sınır içinde kalan yerlerin Osmanlı camiasından ayrılmaz bir bütün olarak kabul edildiğini vurgulayarak³⁰ daha o tarihte Misâk-ı Millî’ye atıf yapmıştı. Bundan bir ay sonra (28 Ocak 1920) Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilen Misâk-ı Millî’de de aynı yerler Türk Yurdu’nun güney sınırlarını çezecekti.³¹ M. Kemal Paşa Türk milletini oluşturan unsurlara dair 1 Mayıs 1920’deki konuşmasında ise Musul, Kerkük ve Süleymaniye’yi içine alan sınırın, Türklerin yanı sıra Kürtlerin de içinde bulunduğu millî bir sınır olarak çizildiğini vurguladı.³²

TBMM’nin açılmasıyla birlikte Musul konusundaki inisiyatif Osmanlı idaresinden tedricen Ankara hükûmetine geçmiştir. Bunun en önemli sebebi ise yükselen Türk bağımsızlık hareketinin Musul Vilayeti üzerinde geniş yankılar meydana getirmesiydi. Nitekim İngilizlere göre, Haziran 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın İngilizler aleyhine kışkırttığı bölge aşiretleri üzerinde hayli nüfuzu bulunuyordu.³³ Bu süreçte, İngiliz muhalifi bazı Arap aşiretleri de Türkiye topraklarına sığınmış; 21 Ekim 1920’deki olayda, Elbuhamed Aşireti, Musul-Şirkat yolunda İngilizlere karşı bir saldırı düzenleyip Türkiye tarafına geçmişti. Bundan yaklaşık bir yıl sonra da (1921 Sonbaharı) bazı Kemalist subayların Irak-Türkiye sınırı boyunca yerleşmiş olan Arap aşiretleri reislerine, kendi bölgelerinin idari amirliğini verip para yardımında buldukları bildirilmişti. Aynı şekilde dini nüfuzu bulunan Ahmet Şerif es-Senusi, Kemalistler lehine önemli rol oynamış; onlar adına bulunduğu Arap-Kürt aşiret reislerine, İngilizlere ve Kral Faysal’a karşı koymalarını telkin etmiş, hatta buna dair düzenlediği propaganda broşürleri Irak’ın geneline ve Musul’a kadar ulaşmıştı.

Irak’taki bağımsız basın ise başlangıçta Millî Mücadele ve Türkiye lehine haber ve yorumlar neşrederken, Musul sorununun ortaya çıkışı ve Türkiye’nin hak iddia etmesiyle birlikte bu kez eleştirmeye başlamıştı. İngilizler de kendilerine bağlı olarak *el-Musul* (Musul, 1918), *Necme* (Kerkük, Arapça-Türkçe, 1918) ve *Pişkevtin-İleri* (Süleymaniye, Kürtçe, 1920) gazetelerini çıkararak Millî Mücadele aleyhine propaganda yapmıştır.

³⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul: MEB Yayınları, 2000, C.III, s.1186-1187; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: TİTE Yayınları, 1997, C. II, s. 12.

³¹ Mustafa Budak, *Misâk-ı Millî’den Lozan’a: İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2014, s. 343.

³² *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: TİTE Yayınları, 1997, C. I, s. 75.

³³ Bilâl N. Şimşir (haz), *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Ankara: TTK Yayınları, 1975, C. II, s. 169-170.

Irak halkı, Millî Mücadele hareketinin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altında güçlenmesini yakından izliyordu. Aynı yılın sonbaharında Mustafa Kemal Paşa'nın Musul Vilayeti'ndeki propagandası çok sayıda bölge aşiretini onun tarafına döndürmüştü.³⁴ Paşa'nın Musul'da büyük bir şöhretinin bulunduğu bu dönemde, İngilizler'den kurtularak özgürlüğe kavuşmak için Kemalistlerden gelebilecek yardıma umut bağlanmıştı. Nitekim 1913'te İstanbul'da kurulan Arap milliyetçisi el-Ahd Cemiyeti'nin Musul şubesi, 30 Kasım 1919'da Şam merkezine gönderdiği yazıda; "Musul'da birçok kişide, bir çeşit, İngilizlerden kurtulma ümidi vardı. Bu kurtuluş Mustafa Kemal'in yardımı sayesinde olacaktı. Çünkü bu komutanın bu şehirde büyük adı ve şöhreti vardı" demektedir.³⁵ Bu cemiyet, Millî Mücadele hareketi ile anlaşma ve yardımlaşma yoluyla zaman zaman olumlu ilişkiler kursa da Musul konusunda Türkiye'nin ısrarlı politikası karşısında durum tersine dönmüştür.

Bağdat merkezli olarak teşekkül ederek gizli faaliyet yürüten Türk Cemiyeti'nin Nuri Efendi tarafından kurulan (Mayıs 1919) Musul şubesi de çoğunlukla Türkler'den, kısmen de Kürt ve Arap kökenli eski memur-subaylardan oluşup Musul ve Kerkük'te etkili biçimde Türkiye ve Millî Mücadele taraftarlığı yapıyordu. Türk Cemiyeti Musul şubesi ayrıca Türkmenlerin başını çektiği Haziran 1920'deki Telafer ayaklanmasının da fikri hazırlığını yapmıştır.³⁶ İleride bahsedilecek Şefik Özdemir ile de irtibatı olan bu cemiyetin faaliyetlerine 1922'de Neftçizade Nazım Bey hâkim olmuş, Türk taraftarı kişiler de derneğin yönetimine geçmişti.³⁷ Nazım Bey, Kerkük'ün en köklü Türkmen ailelerinden Neftçizadelere mensup olup Birinci Dünya Savaşı'nın Irak Cephesinde de teşkilat kurarak İngilizlere karşı savaşmış; bilahare Musul Vilayeti'ndeki Türkiye taraftarlığı ve propagandasının sembol ismi olmuştur.³⁸

1922 yılında Süleymaniye'de de gizli bir cemiyet kurularak beklenen Türk (Şefik Özdemir) kuvvetlerini karşılama hazırlığına bile girişmişti. Öte yandan, aynı yılda yine Süleymaniye'de Mustafa Yamülki'nin (Nemrut Mustafa) kurulmasını sağladığı Kürdistan Cemiyeti ise Millî Mücadele'ye açık biçimde düşmanlık göstermiştir.³⁹

İngilizlerin işgal altında bulundurdıkları Irak'ı nasıl yöneteceklerine dair tartışmaların sürdüğü bir dönemde ülkedeki genel duruma bakıldığında, farklı kesimlerin farklı reflekslerle hareket ettikleri görülür. Buna göre, kuzeydoğudaki Kürtler bir Arap idaresine, nüfusça çoğunluğu teşkil eden Şiiler, Sünni Arap yönetimi ile İngilizlere, aşiret

³⁴ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, İstanbul: Doruk Yayınları, 2004, s. 187.

³⁵ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 164.

³⁶ Saatçi, "Musul Vilayeti ve Türkmenler", s. 166, 169.

³⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950*, Oxford: Oxford University Press, 1956, s. 145.

³⁸ BOA, DH.SYS, nr. 49/96, nr.5 (Rebiülevvel 1333); DH.ŞFR, nr.458/58 (6 Kânunusâni 1330); Davut Hut, "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri", *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, ed. Refik Arıkan ve Halim Demiryürek, Antalya: Lotus Yayınevi, 2016, s. 732-733.

³⁹ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 158-159.

reisleri de İngilizlere karşıydı. İngiliz işgaliyle konumlarını yitiren Osmanlı dönemi memur ve subayların gelişmelerden rahatsız olduğu bir ortamda Arap milliyetçileri de gittikçe güç kazanıyordu. İşte böyle bir ortamda, 19-26 Nisan 1920'de San Remo'da önemli bir konferans düzenlendi. Osmanlı Arap vilayetlerinin ve Musul petrolünün paylaşıldığı bu toplantıya göre Fransa Suriye ve Lübnan'da, İngiltere ise Musul Vilayeti de dahil olmak üzere Irak ile Ürdün ve Filistin'de manda idareleri kurabilecekti. Nitekim Mayıs 1920'de İngiltere Irak'ta manda yönetimi kurma yetkisine sahip oldu. Ancak, bu yönetimin şekli ve Irak'ın idari taksimatı üzerinde tartışmalar yaşanmış; ülkenin kuzey-güney şeklinde bölünerek yönetilmesi düşünülmüştü. Lord Curzon'a göre Türkiye'nin eline geçme ihtimali olan Musul Vilayeti'nde ayrı bir yönetim (emirlik), güneydeki Bağdat'ta ise Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın başında bulunacağı ayrı bir emirlik teşkil edilecekti.

İngilizlerin Irak hâkimiyeti açısından önemli olan Şii ayaklanması ise Ekim 1920'de etkisini arttırmıştı. Şiilerin yaşadığı Güney Irak'ta (Necef-Kerbela) İngiliz işgaline karşı, merkezinde müçtehitlerin olduğu tepkiler artıyor, bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri de giderek güçleniyordu. İşte bu durum, Şii müçtehitlerin Millî Mücadele ile yakınlaşması ve iş birliği sonucunu beraberinde getirmiştir.⁴⁰ Gelişmeler üzerine, daha önce de bu görevde bulunan Sir Percy Cox, mahalli yapıyı dikkate almayan baskıcı uygulamalarıyla tepki çeken Arnold T. Wilson'ın yerine Irak'a Yüksek Komiser olarak atandı. İngilizlere pahalıya patlayan bu isyan ancak Şubat 1921'de bastırılabilirdi.⁴¹ Ancak isyanla birlikte Irak'ta İngiliz saygınlığı azaldığı gibi Millî Mücadele propagandası ve Türkiye taraftarlığı güçlenmişti.⁴² Bundan sonra Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın başına getirileceği Irak Krallığı'nın oluşturulması işi, bölgeyi çok iyi tanıyan Percy Cox ile yardımcısı Gertrude Bell ikilisine verilmişti.⁴³

Churchill'in başkanlığında Mart 1921'de toplanan Kahire Konferansı'nda ise İngiliz mandası altındaki toprakların kaderi tayin edildi. Öncelikle, Londra'da bulunan Faysal'ın kral olması için Bağdat'a davet edilmesi kararlaştırıldı. Gertrude Bell ve Percy Cox'ın önerisine göre, Irak Krallığı kurulacak, bu devlet; Bağdat ve Basra'nın yanı sıra zengin petrol kaynakları ile tahılı, Şiilere karşı Faysal'a destek verebilecek olması ve Musul meselesinin sürdüğü bir sırada Türkiye ile tampon bölge haline gelmesi gibi nedenlerle Musul Vilayeti ve Kürt bölgesi de bu devletin sınırları içinde olacaktı. Mahmut Berzenci liderliğinde Kürt özerkliği/bağımsızlığı talebiyle İngilizlere karşı ayaklanan Süleymaniye Sancağı ise doğrudan İngiliz Yüksek Komiserliği vasıtasıyla –kısmen özerk olarak-

⁴⁰ Bkz. Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 110-120.

⁴¹ Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 114-123.

⁴² Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 99.

⁴³ Bkz. Davut Hut, "Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35 (Güz 2016), s. 117-166.

yönetilecekti.⁴⁴ Irak için öngörülen bu yapı İngilizlere çok şey kazandıracaktı. En önemlisi ise İngiltere'nin Faysal'ı Irak Krallığı'na getirerek Sykes-Picot'dan beri Musul'da gözü olduğuna inandığı Fransa'nın önüne set çekmesiydi.⁴⁵

5. Faysal'ın Krallığı'na Karşı Musul, Kerkük ve Süleymaniye Halklarının Tepkisi

Başta Gertrude Bell olmak üzere İngilizlerin bundan sonraki politikası, Faysal'ı Iraklılara tanıtarak krallığı önündeki muhalefeti zayıflatmak olmuştur. Neticede Faysal 11 Temmuz 1921'de Irak Bakanlar Kurulu tarafından Irak Kralı yapıldı ve bunun meşru olduğunu göstermek amacıyla göstermelik bir referandum yapılarak Faysal'ın %96 oy ile kral seçildiği ilan edildi. 23 Ağustos 1921'de Bağdat'ta yapılan törende Faysal'a taç giydirilerek⁴⁶ askerî darbeye (1958) kadar 37 yıl devam eden Haşimi Kraliyet yönetimi başladı.

Faysal'ın krallığa getirilmesi Türkiye taraftarları üzerinde şok etkisi yaratmakla birlikte bu kesimin faaliyetlerini yoğunlaştırmalarını da sağladı. Bu gelişmeler, aynı zamanda Millî Mücadele'nin Anadolu'da önemli başarılar kazandığı, Irak sınırında askerî faaliyetlerini yoğunlaştırdığı ve Musul Vilayeti üzerinde hak iddia ettiği bir döneme tesadüf eder. Belirtmek gerekir ki Türklerin özellikle ilgilendikleri Musul ve Kerkük'ün, başarı kazanan Millî Mücadele hareketi karşısındaki tutumu, belirgin bazı nitelikler taşıyordu. Öncelikle Türkiye ile aralarında çok güçlü bağlar bulunduğundan asırlarca bölgeyi yönetmiş Osmanlı'ya bağlı kalan nüfuzlu kesimler, İngiliz işgali sonrasında onlarla iş birliği içinde olan daha alt seviyede kimselerin İngilizlerle birlikte boy gösterdiğine şahit olarak kendilerini her türlü nüfuzdan arındırılmış buldular. Bu yüzden Kemalistlerin ahali arasında yoğun bir propagandaya girişmesi esnaf-tüccar ve idareci-memur sınıfları arasında revaç buldu. Geri döneceğine inanılan Osmanlı idaresine özlemle bakan bu kesimler arasında Türklük duyguları halen egemendi.⁴⁷

İşler yolunda gitmekle birlikte İngilizlerin ve Irak'ın yeni idaresini bekleyen ciddi sorunlar vardı. Özellikle Musul Vilayeti'ne bağlı Kerkük ve Süleymaniye Sancakları, Türkmen ve Kürt nüfuslarıyla her iki tarafa karşı muhalefetin merkezleri olmuştur. Mahmut Berzenci liderliğinde Süleymaniye'de Kürt milliyetçiliği hareketi ve özerklik/bağımsızlık talepleri gelişirken "üç dilli ve kültürlü" bir kent sıfatıyla birlikte Türkmen nüfusun ağırlıkta olduğu⁴⁸ Kerkük, Musul meselesinde kuvvetli Osmanlı

⁴⁴ Hut, "Gertrude L. Bell", s. 145.

⁴⁵ Bilindiği üzere Sykes-Picot gizli antlaşmasında Musul ve çevresi Fransa'nın payına düşüyordu ancak savaş sonunda Loyd George ile Clemenceau görüşerek antlaşmada değişiklik yapmış, Musul İngiliz kontrolüne bırakılmıştı. Fransa'nın Musul ve petrolüne ilgisiyle Musul meselesindeki rolü için bkz. Oğuz Gülcan, "Musul Meselesinde Fransa", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 191-203.

⁴⁶ Hut, "Gertrude L. Bell", s. 148-149.

⁴⁷ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 99-101.

⁴⁸ Davut Hut, "Türk Dünyasının Irak'taki Kadim Şehri Kerkük ve Türkmenleri", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, ed. Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2022, s. 379-385.

sadakati ve Türkiye yanlısı tutumuyla öne çıkmış ve İngilizlerin çekindikleri yerlerin başında gelmiştir. Bölgede görev yapan İngiliz siyasi memur Chardin'e göre "özel milliyetçi arzulara sahip olan Kerküklü Türkmenlerin siyasi konulara yoğun ilgisi vardı"; Türk yönetimini gözleyen bu ilgi en başta İngilizleri endişelendiriyordu.⁴⁹ Aynı konuda Gertrude Bell de "Referandumun tamamlanıp Faysal'ın Irak Kralı seçildiğini ancak Kerküklü Türkmen ve Kürtler ile Süleymaniye halkının olumlu oy vermediğini, her iki topluluğun da Arap idaresini istemediğini, çoğunlukla Türkmen olan Kerkük halkının Türk yönetimini istediğini" vurgulamıştı.⁵⁰ Bu bakımdan Neftçi, Kırdar, Yakubi, Kerküklü, Debbağ, Tikritli, Terzi, Şansal, Müftizade, Kapancı, Keşmüle, Nakip ve Avcızade gibi şehrin önde gelen Türkmen aile ve mensuplarının (İzzet Paşa Kerküki, Neftçizade Nazım, Yakubizade Abdülmecid Efendi), sergiledikleri Türk yanlısı faaliyetler ve isyancı Mahmut Berzenci'yle olan ilişkileri yakından izlenmiş ve İngiliz istihbarat raporlarına yansımıştı.⁵¹ Raporlara göre, Seyyid Haneke Ailesi ile Hemvend, Zengene, Cebbari, Şuvan, Şeyh Bizini, Davude, Ubeyd (Arap), Dillo, Osman Lekka ve Talabani gibi Kerkük Sancağı'nın bazı Kürt aşiretleri de bu dönemde Türkiye taraftarıydı.

Yüksek Komiser Wilson'ın vurguladığı gibi Kerkük'ün Osmanlı döneminden kalma Türk memurlarının kalesi olması ve şehirdeki Türk taraftarlığı, İngiliz işgal idaresi için daima rahatsızlık kaynağı olmuştur.⁵² Bu yüzden İngilizler, Kerkük'ün yönetiminde Osmanlı döneminden kalma Türkmen idareci, memur ve subayları görevlendirmek zorunda kaldı. Kerkük, danışmanları İngiliz olan Osmanlı Mutasarrıfı Fettah Paşa ve Belediye Reisi Abdülmecid Yakubi tarafından yönetiliyordu. Bu dönemde özel statüsü olan Kerkük'ün Bağdat'la ilişkilerinde Türkçe resmi dil olarak kullanıldığı gibi hâlâ Osmanlı dönemi yasaları geçerliydi; belediyesi özerk olup tarihi kalesinin burcunda Irak bayrağı dalgalanmıyordu.⁵³

1921 Temmuz'unda yapılan referandumda Süleymaniye ve Erbil'in yanı sıra Kerkük halkı da tepkiler göstererek Faysal'ın krallığına karşı oy vermiş hatta oy sandıklarını kırmışlardı. Şehirdeki görevliler Faysal'ın kral ilan edildiği törene katılmamışlar, Türkmen memurlar görevlerine gitmeyerek tepkilerini açıkça göstermişlerdi. Şehir eşrafı 23 Temmuz'da bir toplantı yapmış, referandumun yasal olmadığına dair bir fetva çıkarılmasına da karar vermişti. Türk ordusu Anadolu'da Yunanlara karşı zafer

⁴⁹ F. W. Chardin, "Iraq-Mosul: The Land of the Two Rivers", *The English Review*, (October 1925), s.486; Hut, "İngiliz Raporlarına Göre", s. 727.

⁵⁰ Lady Florence Bell (ed), *The Letters of Gertrude Bell*, London 1927, II, s.533, 598. Ayrıca bkz. Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 456.

⁵¹ PRO, AIR, nr.23/396 "Some Bad Characters in the Kirkuk Liwa", Kerkük, 27 Kasım 1925. Bkz. Hut, "İngiliz Raporlarına Göre", s. 730-737.

⁵² Sir Arnold T. Wilson, *Loyalties: Mesopotamia 1917-1920*, London 1936, II, s. 259-260.

⁵³ Hut, "İngiliz Raporlarına Göre", s. 727; C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, çev. Serdar Şengül ve Serap Ruken Şengül, İstanbul: Avesta Yayınları, 2003, s. 370-373; Kutschera, *Kürt*, s. 82-86. İngilizler, Kerküklüleri Irak'ın yeni kurucu meclisi için yapılan seçimlere katılmaları konusunda ikna etmek amacıyla bir Türkmeni (Fettah Paşa) mutasarrıf olarak tayin etmiş ve idari mevkilere de yine Türkmenleri atamıştı.

kazandıkça halk memnuniyetini ifade etmekten çekinmiyordu. Nitekim 1923 ortalarında Kerkük halkının otoriteye bağlılığını sağlamak, kurucu meclis seçimlerine katılmalarını sağlamak, çok yaygın ve etkin olan Türk taraftarı propagandayı etkisizleştirmek için Yüksek Komiser Henry Dobbs, Kerkük'ü ziyaret edecekti. Bu ziyaretinde şehrin ileri gelenleriyle buluştu ve hükûmetinin, Türkmenlerin talepleri doğrultusunda millî ve kültürel haklarını garanti altına almaya hazır olduğunu bildirdi.⁵⁴

Mahmut Berzenci liderliğindeki Kürt özerklik/bağımsızlık hareketinin merkezi haline gelen Süleymaniye'nin halkı ise seçime bile katılmayarak doğrudan boykot etmişti. Öte yandan, Türkiye yanlısı kesimin ana üslerinden biri de Musul olduğu için tahta yeni oturtulan ve meşruiyet sorununun yanı sıra ülkesinin birlik ve bütünlüğünü henüz sağlayamamış olan Kral Faysal Musul-Kerkük'ü ziyaret etmiş (5 Ekim 1921), daha sonra (Mayıs 1923) Musul'a bir kez daha gitmişti. Böylece, özerklik hedefleyen Kürtlerin de bağlılığını sağlamaya çalışmıştı.⁵⁵

Bu gelişmelere göre, Türkmen, Kürt veya Arap olsun Musul ve Kerkük halkları, İngiliz güdümünde Irak'ta yapay olarak oluşturulan yönetimle değil de Türkiye ile birlikte hareket etmeyi istiyordu. Onların bu yönetime karşı çıkmasında, Millî Mücadele hareketinin güçlenmesi önemli rol oynamakla birlikte -ileride değinilecek olan- sınırlı bir güçle hareket eden Şefik (Özdemir) Bey kumandasında bir süredir Vilayetin kuzeyinde (Revanduz, Akra ve Süleymaniye) yürütülen askerî harekâtın etkisiyle sağlanan etkinlik de rol oynamıştı.⁵⁶

6. Mahmut Berzenci'nin İngilizler ve Millî Mücadele Hareketiyle İlişkileri

Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye Kürtlerinin İngiliz-İrak yönetimine muhalefette yer almasında kısmen Türkiye taraftarlığının etkisinden bahsedilebileceği gibi Mahmut Berzenci liderliğinde özerklik/bağımsızlık hedefleyen isyan hareketinin de etkisi olduğu muhakkaktır. Bu nedenle, İngilizler ilk anda Süleymaniye'ye Binbaşı Noel'i siyasi memur olarak atamış ve Wilson tarafından aşiretlerle iş birliği yaparak bu kritik bölgede kontrolü sağlaması istemiştir.⁵⁷ Noel, mahalli idareyi düzene koyması amacıyla Mahmut Berzenci'yi Süleymaniye valiliğine atayarak ona tahsisat bağladı. Sadece Süleymaniye'nin değil Musul Vilayeti'nin en nüfuzlu isimlerinden biri olan Kadiri Şeyhi Said Berzenci'nin de oğlu olan Mahmut Berzenci'ye, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Osmanlı birlikleri Süleymaniye'yi tahliye ettikten sonra bu sancağı savunmak üzere Osmanlılar tarafından milis teşkilatı kurdurulmuştu. O, buradaki otorite

⁵⁴ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 45-46, 107-108; Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 330.

⁵⁵ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 102-103.

⁵⁶ PRO, WO, nr.32/5844 "Paraphrase telegram from the High Commissioner for Iraq to the Secretary of State for the Colonies dated 9th September 1922".

⁵⁷ Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 795-6.

boşluğundan yararlanarak istiklalini ilan etti ve teşkilatlanmaya girişti. Bunu başlangıçta İngilizlerle iş birliği içinde yapmaya çalıştıysa da onlara güvenmesi hayal kırıklığıyla sonuçlanacağından isyan ederek yoğun bir mücadele başlattı.

1 Aralık 1918'de bölgeye gelen Yüksek Komiser Arnold Wilson ile Siyasi Memur Noel ve 60 aşiret reisi; Süleymaniye'de bir İngiliz siyasi hâkim bulundurmak, Bağdat merkezli kurulacak Arap devletiyle (Irak Krallığı) birleşmek hususunda iş birliği anlaşmasına vardılar. Ayrıca İngilizlerin emir ve tavsiyelerine uyararak anlaşmaya aykırı hareket etmemek şartlarıyla Mahmut Berzenci'nin bölgenin müstakil idarecisi olarak tanındığını ve konumunun kabul edildiğini ilan ettiler.⁵⁸

İdari ve askerî teşkilatların da oluşturulduğu bu yapı, aynı zamanda Mahmut Berzenci liderliğinde bölgenin muhtariyetinin İngilizlerce tanınması anlamına geliyordu. Fakat aynı yapı içinde; bölgenin gerçekleri, aşiret sosyolojisi, çeşitli sosyokültürel ve siyasi nedenlerle Berzenci'nin liderliği farklı kesimler/bölgeler tarafından kabul görmedi. Dahası, İngilizler de bilahare bu şartlara uymayarak yetkilerini daralttıkları Berzenci'nin aleyhine ihtilal çıkartmak ve nüfuzunu zayıflatmak yoluna gittiler. Süleymaniye'ye İngiliz bayrağı çektikleri gibi kaza ve nahiyelere İngiliz memurlar gönderdiler. Ayrıca Kerkük, Kifri, Revanduz ve Köysancak gibi yerler onun yönetiminden çıkarılarak doğrudan Bağdat'a bağlandılar. Bu sırada Noel'in yerine E. B. Soane Süleymaniye'ye siyasi memur olarak atandı.⁵⁹ Gücünün azaltıldığını gören Şeyh Mahmut, 22 Mayıs 1919'da İran'ın Avroman ve Merivan aşiretleriyle birlikte ayaklanarak Bağdat'la ilişkilerini kesti ve bağımsızlığını ilan etti. Kaymakam bile atayan Berzenci şehirdeki bürokrasi ve kayıtlara da el koydu. 26 Mayıs'ta ise İngiliz memur ve askerlerini hapsetti, onları kurtarmak için gönderilen İngiliz kuvvetini Nasluca'da mağlup ederek 2500 kayıp verdirdi, çok miktarda silah, cephane, hayvan ve erzakı ele geçirdi. Bilahare Kerkük'e doğru ilerleyerek toplanan İngiliz kuvvetini mağlup etti. Bu olaydan sonra Kerkük civarındaki savaş şiddetlendi.⁶⁰ İngiliz kuvvetlerinin sürekli artmasına ilaveten uçak, top ve mitralyözlerle yaptıkları saldırılar üzerine Şeyh Mahmut da 18 Haziran'da İran hududuna çekildi. Taarruza geçen İngilizler ise kesin zafer kazandıkları Baziyan savaşından sonra tekrar Süleymaniye'ye girdiler. Bundan sonra tam kontrolünü sağladıkları Süleymaniye'yi doğrudan siyasi memur Soane vasıtasıyla yöneteceklerdir. Bu sırada, İngiliz kontrolünün sağlandığı yerlerde, Osmanlı Devleti ve Kürtler tarafından desteklenen bazı isyanlar meydana geldi. Ele geçirilen Mahmut Berzenci ise Bağdat'a götürülüp buradan da Hindistan'a sürüldü. Bu savaşta Süleymaniye bölgesinin en büyük Kürt aşiretleri olan Caf, Talabani ve Peşder, İngilizlerin tarafında yer almıştı. Bölgeden

⁵⁸ Öke, *Musul*, s. 93.

⁵⁹ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 108-109.

⁶⁰ BOA, DH.KMS, nr.50-3/25, Lef 78/1, 79, 80, 81 (Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığı'nın 12.9.1335 ve 308/1110 numaralı tezkire sureti); *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 408-409.

gelen bilgilere göre, Araplar ve Kürtler daha önce Osmanlı hükûmeti aleyhine yaptıklarına pişman olarak Osmanlı idaresini istemekte ve İngilizlerden de nefret etmekteydiler.⁶¹

İngilizlerin daha sonraki yıllarda sürgünden geri getirdikleri Berzenci'nin İngilizlere karşı yürüttüğü ayaklanma devam ettiği sırada, Türk nüfuzunun da Musul Vilayeti'ne doğru genişleyerek İngiliz varlığını tehdit etmesi üzerine Gertrude Bell, Berzenci'yi zayıflatmak amacıyla Kürt bölgelerinde görevli siyasi memur ve danışmanlarla 12 Temmuz 1922'de bir toplantı yaptı.⁶² İngilizlere göre, Şefik Özdemir'in milis güçleriyle iş birliği içinde olan Mahmut Berzenci 1923 başlarında da bu kez Kerkük ve Erbil'i İngilizlerden ele geçirmek amacıyla ayaklanma çıkartılması için hazırlık yapmaktaydı.⁶³

Daha önce de belirtildiği üzere, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Millî Mücadele hareketi, Irak'ın önemli bir bölümünde ve özellikle de Musul Vilayeti'nde hayranlıkla takip edilmekteydi. Böyle bir hareketin örnek alınmasıyla İngilizlere karşı verilecek benzeri bir mücadele elbette ki en çok İngilizleri ve Faysal'ı tehdit edecekti. Nitekim İngiliz istihbaratı ve Gertrude Bell'in bu dönemdeki en önemli görevi, Türk nüfuzunun genişlemesini engelleyerek Musul Vilayeti'nin Türkiye ile birleşmesini önlemektir.

7. Şefik Özdemir'in Revanduz Harekâtı ve Sonuçları (1922-1923)

TBMM'nin açılışından sonraki aylarda, Musul Vilayeti'nin kuzeydoğusunda Kürtlerin yaşadığı coğrafyada İngilizlere karşı çıkan ayaklanmalar, TBMM'nin bölgeye olan ilgisini arttırmıştı. 1920 yılı Şubat ve Ekim aylarında Revanduz bölgesi Kürt aşiretlerinin Türk yönetiminden yardım talebiyle asker ve memur gönderilmesini istemeleri ise iyi bir fırsat oluşturmuştu. Nitekim Türk askerleri Revanduz'da ilk kez Ağustos 1921'de görülmeye başladı. Bu amaçla bölgeye küçük bir kuvvet gönderildiği gibi Binbaşı Şevki Bey Süleymaniye mıntika kumandanı olarak atandı (Ağustos 1921). Bu birlik için Van'dan silah takviyesi yapıldığı gibi bunun devam edeceği belirtilmişti. İngilizler Temmuz-Eylül 1921 döneminde Revanduz'u uçaklarla bombalamasına rağmen buradaki Türk askerî varlığı dar bir alanda devam etti. Musul Vilayeti'ne yönelik organize Türk yayılmasından büyük endişe duyan İngilizler, bu ihtimali en büyük dış tehdit unsuru olarak görmüşlerdi.⁶⁴

1921 yılı, İngilizlerin bölgedeki genel durumu açısından dönüm noktası olmuştur. Güneydeki Şii ayaklanmasının bastırılması, Kahire Konferansı'nın toplanmasından sonra Faysal'ın Irak Krallığı'na getirilmesi ve Kurtuluş Savaşı'nın aşama kaydetmesi gibi

⁶¹ BOA, DH.KMS, nr.50-3/25, Lef 78/1, 79, 80, 81; *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 408-409.

⁶² Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 197-198.

⁶³ PRO, CO, nr.730/107/2 "Report His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1925", s. 8; Allawi, *Irak Kralı*, s. 525.

⁶⁴ PRO, WO, nr.32/5843, Summary of report on the Situation in Iraq, No.I/2127 of 14.4.1922; PRO, WO, nr.32/5844, Reference G.O.C. Iraq's telegram No. X.4702 of 11.7.1922 and X.4699 of 11.7.22; Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 188.

sebeplerle durumu kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardı. Bununla birlikte, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra Ekim 1921'de Fransa ile başlatılan görüşmeler, İngilizleri Musul konusunda kaygılandırmıştı. Güney Cephesi'nde iki taraf arasında bir anlaşmaya gidilmesi durumunda İngilizler, Türklerin Musul'a her an saldırabileceklerini, bunun da büyük bir prestij kaybına yol açacağını düşündüklerinden askerî birliklerini takviye etmeye ve bir yandan da Türk tarafıyla görüşme kanallarını aramaya başlamışlardı.⁶⁵

Bu sırada, TBMM hükûmeti adına Musul bölgesinden sorumlu olan Diyarbakır'daki Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat (Çobanlı) Paşa, bölgedeki gelişmeleri yakından takip ederek Kerkük, Süleymaniye ve Revanduz bölgelerindeki müdafaa-i hukuk cemiyetlerine destek vermeye çalışıyordu.⁶⁶ Millî Mücadele'nin büyük güç kazandığı Mayıs 1922'ye gelindiğinde ise İngilizlerin bir kısım Kürtleri silahlandırmasına karşın 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa da emri altındaki birlikleri ikaz etmişti. Burada Haydar (Vaner) Bey bir kez daha sahneye çıkarak bu defa TBMM Van mebusu sıfatıyla ve bir grup mebusla birlikte gittiği bölgede görüşmeler yaparak onları TBMM Hükûmeti'ne bağlılığa davet edecekti.⁶⁷ Mustafa Kemal Paşa da Millî Mücadele hareketi güçlendikçe Musul'la yakından ilgilenmiş; Şefik Özdemir Bey Müfrezesi'nin bölgedeki askerî faaliyetlerini desteklemiştir. Bu sırada Van'da bulunan Haydar Bey, müfrezenin işini kolaylaştırmak için Elcezire Kumandanlığı'ndan aldığı emirle, bölgenin önemli aşiret reislerini Van'a davet etmişti. Bu reisler, Özdemir Bey'e katılarak onun güneye yapacağı askerî harekâtı destekleyeceklerini bildirmişlerdi.⁶⁸

Ali Şefik Özdemir Bey (Biyografik Bilgi): Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminin en faal isimlerinden biri olan Ali Şefik Özdemir Bey (1885-1951) Mısır Kölemenlerinden ve Kahire'nin kadim Özdemiroğulları ailesindedir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar, doğup büyüdüğü Kahire'de yaşadı, el-Ezher'den mezun oldu. Birinci Dünya Savaşı başlangıcında İstanbul'a gelerek, gönüllü ve yedek subay sıfatıyla orduya katıldı, Filistin ve Suriye cephelerinde görev yaptı. Farklı dillerin yanı sıra teşkilatçılığı da bilen Özdemir Bey, Teşkilat-ı Mahsusa içinde faal rol aldı. Millî Mücadele'de Hatay, Maraş ve Antep'te milis teşkilatlarını kurarak Fransızlara karşı savaştı. Cumhuriyet döneminde milletvekilliği yaptı.

Şefik Özdemir'in gerçekleştirdiği Revanduz harekâtı, Millî Mücadele'nin Musul Vilayeti'ndeki etkileri bakımından en önemli aşamalardan biridir. Zekeriya Türkmen'in tespitlerine göre, Ocak 1922'de, Türkleri sebatla destekleyen Kürt Surçî⁶⁹ aşiretine

⁶⁵ Bilâl N. Şimşir (haz), *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Ankara: TTK Yayınları, 1975, C.IV, s.15-20; Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 34.

⁶⁶ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 36.

⁶⁷ Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası", s. 826.

⁶⁸ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 46.

⁶⁹ Surçî, Erbil ve Revanduz yöresinde aynı adı taşıyan nahiyenin bir aşireti olup yaylak için Van Vilayeti ve ayrıca İran'a gidip gelmekteydi. Söz konusu dönemde Türkleri sonuna kadar destekleyen Surçî'nin adı birçok önemli çalışmada *Sürücü* ve *Sürgücü* şeklinde geçmektedir (Kaymaz, *Musul Sorunu*, s.113, 145, 188-

İngilizlerin saldırması üzerine Mustafa Kemal Paşa Revanduz'a bir milis birliği gönderilmesi emrini vermişti (1 Şubat 1922). Bunun üzerine Genel Kurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa'nın talimatı ve TBMM'nin de onayıyla Misâk-ı Millî sınırları içindeki Musul Vilayeti'ni tekrar anavatana katmak ve İngiliz himayesinde bir Kürt devleti kurulmasını önlemek amacıyla bölgeye yönelik bir askerî harekât başlatıldı. Öncelikle ulaşılan ve kontrolü sağlanan Revanduz ve çevresi, Millî Mücadele'ye büyük ilginin gösterildiği, İngilizlere karşı isyanların çıktığı ve ayrıca bölge aşiretleri tarafından yardım istenilen bir bölgeydi. Ankara hükûmeti, stratejik açıdan önemli olan Revanduz'da kontrolü sağladıktan sonra burayı tahkim ederek Musul Vilayeti'nin diğer bölgelerine yayılmak için bir üs olarak kullanmayı amaçlamıştı. Diğer yandan 15 bin liralık tahsisatın ayrıldığı bu birlikteki askerî personelin Türk ordusuna mensup olmamasına dikkat edilmişti. Özdemir Bey'e, harekât bölgesi, İngiliz-Faysal kuvvetlerinin durumu, halka karşı nasıl hareket edileceği, İngilizlerin İslam birliğini parçalayarak bölgeyi işgal etmek istediği ve ayrıca uyulacak disiplin kurallarına dair bir talimatname de verilmişti. Bu metinde, Musulluların bir kısmının Türklere, bir kısmının Faysal'a, bir kısmının ise ajanı oldukları İngilizlere eğilimli oldukları belirtilmişti.⁷⁰

Barzan, Surçi, Balık ve Zibari gibi Kürt aşiretlerinden oluşturulan milis kuvveti ve Fransız ordusundan esir alınan Kuzey Afrikalı gönüllülerden müteşekkil bu birlik, resmi üniformasız olarak 100 kişilik bir müfreze ile 20 civarında subaydan oluşuyordu. 5 bin tüfek, 24 top, 36 makineli tüfek ve 48 otomatik tüfeklik etkili bir silah gücüne de sahipti. Bölgede altı adet ileri karakolu bulunan Revanduz askerî birliği ve silah gücü, İngilizlerin gözünde burayı küçük ama önemli bir Türk garnizonu konumuna getirecekti.⁷¹

Bölgeyi ve aşiretlerini iyi tanıdığı gibi çete savaşını da bilen Özdemir Bey, İngilizlere karşı bir yıl (Haziran 1922-Mayıs 1923) boyunca sürdürdüğü harekât ile, aşiretleri de yanına alarak karışıklık içindeki bu bölgede TBMM hükûmetinin otoritesini sağlamaya çalıştı. Van Mebusu Haydar Bey de ona destek veriyordu. Özdemir Bey 22 Nisan'da Diyarbakır'a gelerek burada Elcezire Cephe Kumandanı Cevat Paşa ile görüştü. Daha önce, 17 Mart 1922'de Remzi Bey Revanduz'a kaymakam olarak atandığından Mayıs'ta buraya gelerek Türk kuvvetleri lehine propagandaya girişmişti. Nitekim Çemçemal-Kerkük bölgesinin Türk taraftarı olan Hemvend ve Cebbari gibi Kürt aşiretleri ayaklandı. Öyle ki, Hemvend reislerinden Kerim Fettah 18 Haziran'da iki İngiliz subayını öldürüp Revanduz'daki Türk birliğine katıldı.⁷²

189, 195, 312, 314-315; Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 35, 37, 47, 50; Öke, *Musul*, s. 75) Oysa bu çalışmada da yazıldığı gibi aşiretin doğru adlandırması *Surçi*'dir. Bkz. Davut Hut-Zekeriya Kurşun, "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası", s. 60-61.

⁷⁰ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 37 vd, 43-45; Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 87.

⁷¹ PRO, WO, nr.32/5843, Summary of report on the Situation in Iraq, No. I/2127 of 14.4.1922.

⁷² Longrigg, *Iraq*, s. 144; Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 40-41, 46-47; Edmonds, *Kürtler, Türkler*, s. 322-323.

Özdemir Bey 22-23 Haziran 1922'de Türkiye taraftarlığının güçlü olduğu Revanduz'a ulaştığında burada coşkuyla karşılandı. Kontrolü sağladığı yerlerde bir kısım mülki teşkilat da kurarak, Türklerin Kürt aşiretlerinin yardımıyla Musul Vilayeti'ni geri almayı planladığını açıkladı. Bundan yaklaşık bir hafta önce, içinde silahların bulunduğu küçük bir konvoy da yine Revanduz'a varmıştı. Böylece birliğin faaliyetleri ve nüfuzu, Akra, Raniye, Erbil, Köysancak, Kerkük, Süleymaniye ve Musul'a ve hatta Simko'nun etkin olduğu Rumiye'nin güneyine kadar ulaştı. Bölgenin Türkiye taraftarı olan müdafaa-i hukuk grupları da onunla birlikte açıktan faaliyetlere başlamışlardı. Bu bağlamda Özdemir Bey, tümüyle Türkiye taraftarı olan Kerkük Türkmenleri ve onların oluşturduğu Türk Derneği ile de haberleşiyordu.⁷³

İngilizler Türk nüfuzunun bu şekilde genişlemesine karşılık 1922 yılı Temmuz'unda Raniye'yi uçaklarla bombaladılar. Büyük Taarruz'dan bir gün sonra 31 Ağustos 1922'de Revanduz'un doğusunda yapılan Derbent Savaşı'nda; Sih, Asuri ve Kürtlerin de yer aldığı İngiliz birliği, Kürt aşiretlerin de dahil olduğu Türk birliği tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. İngilizlerin 4 uçağı düşürüldüğü gibi çok sayıda silah ve teçhizat da ele geçirildi. Geri çekilen İngilizler karşısında Köysancak zapt edilerek buraya da Türk kaymakam atandı. Bölgede ve İngiltere'de büyük yankı uyandıran bu gelişmeden sonra, Eylül 1922'den itibaren irtibat sağlanan Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkları vergilerini TBMM hükûmetine göndermeye başladı. Revanduz harekâtının bir sonucu olarak 1922 sonlarında, binlerce Türk askerinin Süleymaniye'ye gelmekte olduğu ve Musul'un Türkler tarafından geri alınacağı gibi söylentilerin artması, Millî Mücadele hareketinin bölgedeki etkilerini göstermektedir.⁷⁴

Bu şartlar altında sürekli geri çekilen İngilizlerin Musul'u kaybetmesi durumunda Bağdat ve Basra'da tutunması da zor olacaktı. Ne var ki, yeni gelişmeler sebebiyle bu başarının devamı getirilemedi. Sınırlı bir askerî birlik, silah ve mühimmatla hareket eden ve Batı cephesinde tam da Büyük Taarruz'un yapıldığı bir dönemde Anadolu'dan gerekli yardım alamayan Türk birliği karşısında hızlıca toparlanan İngilizler kontrolü ele geçirdi. Aynı zamanda, isyanı sebebiyle tutuklayıp en son Kuveyt'te esir tuttıkları Mahmut Berzenci'yi tekrar devreye sokarak Süleymaniye'ye getirdiler.⁷⁵ Kendi mandalarında bir Güney Kürdistan Devleti kurmayı ve böylece Türkiye'yi Musul Vilayeti'nden uzak tutmayı planladılar. Kendi otoritesi altında müstakil bir yönetimi hedefleyen Mahmut Berzenci Süleymaniye'ye gelerek 10 Ekim 1922'de İngiliz himayesindeki Güney Kürdistan hükûmetini kurduğunu, 18 Kasım'da da Kürdistan Kralı olduğunu ilan etti. Bu hükûmetin ayrı bayrağı ve bastırılan pulları da vardı.⁷⁶ İngilizlerin ona sarılmalarının nedeni ise Berzenci'nin iş birliği olmadan bir İngiliz garnizonu olmaktan çıkmış Süleymaniye'yi

⁷³ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 95.

⁷⁴ Derbent Savaşı ve etkileri için bkz. Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 198-199.

⁷⁵ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 200-201.

⁷⁶ Kutschera, *Kürt*, s. 82-84; Edmonds, *Kürtler, Türkler*, s. 398.

yeniden güçlü bir garnizon haline getirerek Türkleri buradan uzak tutmak mümkün değildi. İngilizler ayrıca Simko ve Seyyid Taha ile birlikte hareket ederek Noel vasıtasıyla onları da Türklere karşı kullanmak istiyordu. Ancak, daha sonra bu iki ismi kullanarak Özdemir ve Berzenci'den kurtulmak isteyeceklerdi.⁷⁷ İngilizlerin gerçek emellerine dair propaganda yürüten Özdemir ise ikili oynayan Berzenci'yi kendi yanına çekmeye çalıştıysa da onun asıl niyeti kendi otonom devletini kurmaktı. Nitekim, İngilizleri Türklere karşı kullanarak adeta "açık arttırmaya çıkmaya ve müşteri kızıştırmaya" çalışmış ve Kasım 1922'de Özdemir Bey'le irtibata geçerek "Türk Ordusu için ölmeye hazır olduğunu, bağımsızlık olmasa bile Türk yönetiminde bir özerkliğe razı olduğunu" bildirmişti.⁷⁸

Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılarak İzmir'in Yunanlardan temizlendiği bir dönemde Millî Mücadele hareketinin etkisi ve propagandası Süleymaniye'de yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Bu durum, Musul halkının da motivasyon kazanmasına neden olarak Eylül 1922'den itibaren Özdemir Bey'in Musul'la daha yakından ilgilenmesini sağlamıştı. Baştan beri İngilizlerin safında yer alan Caf, Menkur ve Mameş gibi büyük Kürt aşiretleri de Türkiye yanlısı hareket ediyordu. Ancak, Türkler karşısında geri çekilen ve Musul'u savunmayı kararlaştıran İngilizler Özdemir'in kontrolündeki Köysancak ve Raniye'yi bombaladılar.⁷⁹

8. Lozan Konferansı Süreci ve Revanduz Harekâtının Sonuçsuz Kalması

Kış aylarının yaklaştığı, savaş yorgunluğunun olabildiğince hissedildiği Anadolu'da bazı kuvvetlerin Batı Cephesi'ne kaydırıldığı ve üstelik Lozan Konferansı'nın başladığı (20 Kasım 1922) bir dönemde oluşan yeni konjonktürde Musul Vilayeti için diplomatik mücadele vermek daha uygun görülmüştür. Böylece Musul'a yönelik askerî harekâttan da vazgeçilmiştir. Bununla birlikte, bölgeye dair umutların son ana kadar kaybedilmediği görülür. Öyle ki, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın Elcezire Cephe Kumandanlığı'na gönderdiği 23 Aralık 1922 tarihli yazıda "(yeni toplanmış olan) Lozan Konferansı'nın dağılma ihtimalinden bahsedilerek bunun gerçekleşmesi durumunda Boğazlar'a karşı başlayacak askerî harekât ile aynı zamanda Musul'a karşı da taarruza başlanacağından gerekli askerî hazırlığın yapılması" emredilmişti.⁸⁰

Bilindiği üzere, Lozan Konferansı'nda en çetin müzakerelerden biri, konferansın birinci devresinin sekteye uğramasına da neden olan Musul konusunda yaşanmıştır. İsmet Paşa ile Lord Curzon'un yürüttüğü müzakerelerde Türk tarafı Musul Vilayeti'nin tarihi,

⁷⁷ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 208-209. Ayrıca bkz. Kutschera, *Kürt*, s. 86.

⁷⁸ Kutschera, *Kürt*, s. 87. Özdemir Bey ise her şeyden önce onu bir İngiliz ajanı olarak görüyor ve "Biz aşırı hilekâr olan bu şeyhi istemiyoruz" demekle birlikte nüfuzundan ve Musul Vilayeti'nde hakimiyeti sağlamada onu bir vasıta olarak gördüğünden dolayı karşı harekete de geçmiyordu.

⁷⁹ PRO, WO, nr.32/5844, "45341/1922 (Secret) Paraphrase from the High Comissioner for Iraq to the Secretary of State for the Colonies dated 9th September 1922".

⁸⁰ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 62-64, 123.

coğrafi, etnik, siyasi, ekonomik, stratejik, sosyal ve Misâk-ı Millî açılarından Türkiye'nin bir parçası olduğunu; İngiliz tarafı ise buradaki Türk nüfusun azınlıkta ve bölgenin de İngiliz mandası altındaki Irak'ın bir parçası olduğunu ileri sürüyordu.⁸¹ Petrolün vazgeçmek istemeyen İngiltere, muhtemel bir Türk saldırısına karşılık savunma yapma ve gerekirse geri çekilme stratejisi izleyecekti. Türk tarafı ise meseleye Misâk-ı Millî ve Musul üzerindeki egemenlik haklarına sahip olmak açısından yaklaşıyordu. İngiltere konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşımak isterken Türkiye buna karşıydı. Türk tarafının halkoylaması teklifi de kabul görmeyince Konferans sonuçsuz bir şekilde dağıldı. Mustafa Kemal Paşa 30 Ocak 1923 tarihli beyanatında, Musul Vilayeti'nin Türkiye'nin millî sınırları içinde bulunduğunu hatırlatarak bundan bir parçanın koparılıp başkalarına hediye edilmesine kimsenin hakkı olmadığını ve ayrıca konunun Cemiyet-i Akvam ile de ilgisinin bulunmadığını söyledi.⁸²

Revanduz harekâtı bitirilmiş olsa da İngilizlerin, bölgeye muhtemel Türk taarruzuna dair endişesi sürmekteydi. Onlara göre, Mahmut Berzenci Şubat 1923'te Irak'ta, İngilizler aleyhine bir isyan çıkarmak için Necef ve Kerbela'daki Şii ulema ile irtibata geçmişti ve hatta Mart ayında da Özdemir'le birlikte Kerkük'e saldırı planlamaktaydı.⁸³ Saha hâkimiyetini ele geçirmek için de 1922'nin Sonbahar-Kış ve 1923'ün İlkbahar aylarında Revanduz, Köysancak, İmadiye ve Raniye gibi yerler ile Berzenci ve Özdemir kuvvetlerini bombaladılar. Para ve silah gücünü kullanan İngilizlerin eli böylece güçlenmişti. Bu durumda, Arap aşiretleri Faysal'ın tarafına geçmeye başlamış, Kralın üvey kardeşi Zeyd'in komutasında olarak Musul'da bir milis gücü de oluşturulmuştu.⁸⁴

Musul Vilayeti konusundaki endişeleri devam eden İngilizlerin Lozan Konferansı'nda Musul ve petrolü üzerinde ısrar edecekleri aşikârdı. Bu yüzden, onlarla yeni bir savaş daha göze almak gerekiyordu. Nitekim, askerî harekâtın son çıkar yol olduğunun savunulduğu bir sırada, TBMM'nin 27 Şubat 1923 tarihli gizli oturumundaki konuşmasında Mustafa Kemal Paşa "Musul meselesini bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız" diyerek akılcı ve gerçekçi bir politikayla hareket edilmesi gerektiğini savunuyordu.⁸⁵

⁸¹ PRO, FO, nr.286/869 Türkiye/Confidential, No.1: "The Marquess Curzon of Kedleston to Ismet Pasha (Received in Foreign Office December 28); Enclosure in No.1: Counter Reply to the Memorandum of the Turkish Delegation Concerning the Question of the Vilayet of Mosul".

⁸² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: TİTE Yayınları, 1997, C.III, s. 82.

⁸³ PRO, FO, nr.839/16, No. 229: Cypher telegram to Mr. Lindsay (Foreign Office), January 24th 1923; Kutschera, *Kürt*, s. 88.

⁸⁴ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 81-82, 103; Edmonds, *Kürtler, Türkler*, s. 420.

⁸⁵ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 73, 124.

Lozan Konferansı'nın sürdüğü bir sırada, Şefik Özdemir'in TBMM'den bağımsız olarak kendi başına hareket ettiğinin gösterilmeye çalışılması⁸⁶ kuşkusuz reel politığe uygundu. Ne var ki, Ankara hükûmeti Musul'a yönelik harekâtı durdurmuştu. Şiilerin yardım talebinde bulunduğu, bölge aşiretlerinin bel bağladığı Özdemir Bey bu kararı kabullenmek zorunda kaldı.

Harekâtın durdurulması, stratejik açıdan İngilizlerin menfaatine olmuş, Nisan 1923'te Revanduz'da yoğun bombardımanla ilerleyerek zor durumdaki Özdemir kuvvetlerini geri çekilmeye zorlamışlardı. Bu sırada, baştan beri Özdemir'i destekleyen Barzan ve Balık gibi Kürt aşiretleri de İngilizlere katıldı. Böylece, Süleymaniye'deki Mahmut Berzenci hükûmetinin İngilizler tarafından 4 Mart'ta ortadan kaldırılmasından sonra ve Lozan Konferansı ikinci devresinin başlamasının bir önceki günü (22 Nisan 1923), Türk birliği tarafından boşaltılan Revanduz İngilizlerin eline geçti.⁸⁷ Geri çekilen ve Hakkâri ile de bağlantısı kesilen Türk birliği esir düşmemek için İran'a geçerek bu ülkeye sığındı ve daha sonra da Türkiye'ye geçti (10 Mayıs 1923). Böylece, kendine has zorluklar içinde bir yıl süren Revanduz harekâtı sona erdi. Aynı dönemde, Kerküklü Neftçizade Nazım Bey ve çevresindekiler ise İngilizlere karşı mücadelesine bir süre daha devam etti. Hatta İngilizlere göre, sık sık Ankara'ya giden Nazım Bey, 1923 başlarında Mahmut Berzenci'nin Kerkük ve Erbil'i İngilizlerden ele geçirme planına da dahil olmuştu.⁸⁸ Tutuklanma ihtimali üzerine 1923'te Süleymaniye üzerinden Türkiye'ye geçerek Diyarbakır'da *Yeni Dicle* gazetesinin başyazarlığını yaptı. Bu gazetenin nüshaları Musul'a kadar ulaşıyordu.⁸⁹

Gertrude Bell, Türkiye'nin 1923 ve 1924 yıllarında Revanduz üzerinden ciddi bir tehdit unsuru haline geldiğine ve dirsek temasında olduğu Mahmut Berzenci liderliğindeki Kürt ayaklanmasının da İngilizleri biraz daha zora soktuğuna dikkat çekmişti.⁹⁰ Nitekim 1923 Mayıs'ında Süleymaniye'yi de işgal eden İngilizler, 1924 yılında da Mahmut Berzenci'ye karşı yoğun hava taarruzları düzenledi.⁹¹ Ancak Bell, İngiltere'nin menfaatleri için Kürt politikasının değişmesi ve Kemalistlerle barış yapılması gerektiğine de inanıyordu.⁹² Bell'in bu tür siyasi hamlelerinin Musul sorununun İngiltere'nin lehine çözülmesinde etkili olduğu anlaşılıyor.

⁸⁶ Türkmen, *Musul Meselesi*, s. 39, 45.

⁸⁷ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 313-315; Kutschera, *Kürt*, s. 88-90.

⁸⁸ PRO, CO, nr.730/107/2, "Report by His Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the year 1925", s. 8; Hut, "İngiliz Raporlarına Göre", s. 732-733.

⁸⁹ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 108-109.

⁹⁰ *The Letters of Gertrude Bell*, II, s. 543-544.

⁹¹ PRO, AIR, nr.5/369, file: 23493 "Air Staff Notes on the Occupation of Suleimania on July 19th 1924"; Kutschera, *Kürt*, s. 95-97.

⁹² Hut, "Gertrude L. Bell", s. 152-153.

9. Sonuç

Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) Musul sorununu çözümsüz bırakmıştır. Petrol kaynaklarına sahip olmak ve Irak'ı bir bütün halinde yönetmek isteyen İngiltere Lozan Konferansı'nda Musul sorununun çözümünü engelleyerek ileri bir tarihe erteletmeyi başarmıştı.⁹³ Bununla birlikte, İngiliz Elçiliği Baş Tercümanı Andrew Ryan'e göre, "Türkler Musul ilinin tamamının Türkiye'ye iade edilmesi konusunda çok bastırmıştı".⁹⁴ Antlaşmanın imzalandığı tarihlerde yayılan bir habere göre de Musul'daki Türkiye taraftarı topluluk Türk hükûmetine gönderilmek üzere bir dilekçe hazırlamış; Ankara hükûmetine TBMM'ye katılmak üzere Musul'dan birkaç milletvekilin gönderilmesine muvafakatlarını rica etmişlerdi.⁹⁵

Lozan Antlaşması sonrasında diplomasinin ağırlık kazandığı yeni bir merhaleye giren Musul Sorunu, Türkiye, İngiltere ve mandası altındaki Irak Krallığı arasındaki ilişkileri belirleyen temel faktör olmuştur. Antlaşma'nın ilgili maddesine (3/2) göre Türkiye-Irak sınırı, dolayısıyla Musul Vilayeti'nin durumu, dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında belirlenecek; iki taraf anlaşmazsa sorun Milletler Cemiyeti'ne (MC) götürülecekti. İlk görüşme olarak İstanbul'da Haliç Konferansı (19 Mayıs-5 Haziran 1924) toplandı. Türk heyetinin Fethi (Okyar) Bey başkanlığında katıldığı konferans, İngiliz tarafının Musul'a ilaveten Nasturiler için Hakkâri'yi de talep etmesiyle dağıldı. MC'nde yapılan müzakerede İngilizler Musul Vilayeti'nin aidiyetini tartışma konusu dahi yapmazken sadece Türkiye-Irak sınırının belirlenmesi için bir komisyon teşkilini önerdi. Buna karşın Fethi Bey ise halkoylaması yapılmasını teklif etti. İngiltere'nin önerisini dikkate alan MC, Kont Teleki (Macar), Albay Poulis (Belçikalı) ve A. Wirsen (İsveçli) gibi tarafsız devlet temsilcilerinin oluşturduğu bir komisyon kurdu. İnceleme Komisyonu İngiltere ve Türkiye'de temaslarda bulunduktan sonra Ocak 1925'te Musul'a giderek çalışmalara başladı. Bu gelişmeler esnasında İngiltere, MC ve komisyon ile vilayet eşrafını baskı altına alarak bölgede Türkiye karşıtı yoğun faaliyetlerde bulunuyordu. Diğer yandan, MC İnceleme Komisyonu'nun Mayıs 1925'te bölgeye varışından sonra Mahmut Berzenci ile Türkiye arasındaki haberleşme sisteminin ve yürütülen propagandanın yeniden aktif hale geldiği bildirilmişti.⁹⁶ Öyle anlaşılıyor ki, Türkiye ile Musul Vilayeti arasındaki -İngiliz karşıtı- yakın ilişkiler, Lozan Antlaşması sonrasında da kısmen şekil değiştirerek devam etmişti. Bu süreçte Nasturi (Hakkâri, 1924), Şeyh Said (Diyarbakır-Elazığ, 1925) ve Süryani (Mardin-Midyat, 1926) ayaklanmaları, bunlardan

⁹³ Lozan Konferansı sürecindeki Musul Meselesi için bkz. Süleyman Tekir, "Lozan Konferansı ve Musul Meselesi", *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*, ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s. 393-440; Gülcan, "Musul Meselesinde Fransa", s. 194-201.

⁹⁴ Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Ankara: TTK Yayınları, 2015, s. 169.

⁹⁵ Jumaily, *Irak ve Kemalizm*, s. 104-105. Aralık 1923'te bazı Türk taraftarları Türkiye'ye doğru sınırı geçmeyi başararak ellerinde kendilerini TBMM'nde Musul milletvekilleri diye adlandıran 90 imzalı bir tutanak da taşımaktaydılar. Milletvekillikleri kabul edilmese de bu grup Ankara ve Diyarbakır'da bazı faaliyetlerde bulundu.

⁹⁶ İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (AIR) 4 Mayıs 1925 tarihli istihbarat raporu (PRO, AIR, nr.23/308, No.30: An Appreciation of the Rayat Situation, Arbil 4.5.1925).

bazılarının doğrudan tertipçisi olan İngiltere'nin işini kolaylaştırdığı gibi Türkiye'nin durumunu zorlaştırıyordu.⁹⁷ Neticede, vilayet ölçeğinde inceleme yapan MC Komisyonu, hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'te MC'ne sundu. Sorunu pek çok açıdan değerlendiren bu kapsamlı rapor,⁹⁸ bazı şartlarla Musul Vilayeti'nin Irak'a verilmesini öneriyordu. Nitekim MC de Musul Vilayeti'nin Irak'a ait olması yönünde karar verdi (16 Aralık 1925). Türk temsilcisi bu kararın verildiği toplantıyı protesto ederek katılmamış; şiddetli tepki gösterilen karar Türkiye'de de tanınmamıştı. Bununla birlikte fazla seçeneği olmayan, sonu belirsiz yeni bir savaş yerine barışı tercih eden Türkiye sonucu kabullenmek zorunda kaldı. Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Antlaşması (5 Haziran 1926 *Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması*)⁹⁹ ile, MC tarafından 29 Ekim 1924'te Brüksel hattı olarak tespit edilen sınırın, iki taraf arasında sınır olması kabul edildi. Böylece, Türkiye'ye 25 yıllık süreyle verilecek %10'luk petrol payına karşılık Musul Vilayeti de İngiliz mandası altındaki Irak Krallığı'na bırakılmış oldu.

Misâk-ı Millî sınırları içinde kabul edilen Musul Vilayeti'nde yaşayan toplumlar farklı nedenlerle Millî Mücadele hareketiyle ilişki içinde olmuşlardı: Başlangıçta özerk/müstakil bir Kürt devletinin tesisinden yana olan İngilizlere göre Musul Vilayeti'ndeki Kürtler İngiliz karşıtı olup muhtar veya bağımsız bir yönetim kurma peşindeydiler.¹⁰⁰ İngilizlere karşı defalarca ayaklanan Mahmut Berzenci, kendi liderliğinde bu hedefi gerçekleştirebilmek için de uzunca bir süre Millî Mücadele hareketi ve Özdemir Bey ile yakın ilişki içinde olmuştur. Dolayısıyla Musul Vilayeti'ndeki Kürt liderler ile Millî Mücadele hareketini bir araya getiren pek çok ortak nokta ve düşman (İngilizler, Irak Kraliyet yönetimi, Nasturiler ve Ermeniler) bulunuyordu.¹⁰¹ Diğer yandan, Türklerle Kürtler aynı tarihi ve coğrafyayı paylaştığından Kürtler de Misâk-ı Millî'nin bir parçası olarak görülmüş; bu durum Musul Vilayeti konusundaki girişimlere sağlam bir gerekçe oluşturmuştur. İngilizleri fazlasıyla kaygılandıran Musul ve Kerküklü Türkmenler ise tarihi, coğrafi, etnik ve kültürel bağlara sahip olmalarından dolayı Türkiye ile bir olmayı hedeflemişler, yoğun ilişki içinde oldukları Millî Mücadele hareketini de sonuna kadar desteklemişlerdir. Bu ortamda Musullu Arapların önemli bir

⁹⁷ Mustafa Budak, "Musul Vilayeti ve Ankara Antlaşması Çerçevesinde İngiltere'nin Irak Siyaseti, Kürtler ve Türkiye'ye Etkisi", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 137, 141.

⁹⁸ MC Musul İnceleme Komisyonunun vilayetteki faaliyetleri ve hazırladığı inceleme raporunun bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Akif Okur, "Men-Zor Tezi ve Eşitsiz Anlaşmalar Tartışmasının Işığında Musul Vilayeti: Türkiye'nin Tarihi Hakları/Haklılığı Meselesi", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s. 337-345.

⁹⁹ Antlaşmanın metinleri ve muhtevası için bkz. PRO, FO, nr.93/110/98, "Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq together with Notes exchanged, Angora, June 5, 1926", London 1927; Budak, "Musul Vilayeti ve Ankara Antlaşması", s. 142-143.

¹⁰⁰ Öke, *Musul*, s. 95-96.

¹⁰¹ 1918-1920 dönemindeki ilişkiler için bkz. Lazarev, *Emperyalizm*, s. 111-126, 203.

kısmı da en azından belli bir döneme kadar Türkiye ve Millî M¼cadele'ye taraftar olmuşlardır. Konjonktürün getirdiği şartlar nedeniyle her ne kadar asıl hedefine ulaşamasa da Şefik Özdemir komutasındaki Revanduz harekâtı ise Türkiye'nin Misâk-ı Millî'yi gerçekleştirme ve Musul konusundaki irade ve kararlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar / References

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

- Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS)
- Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS)
- Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Public Record Office (PRO), Londra.

- Foreign Office (FO)
- War Office (WO)
- Colonial Office (CO)
- Air Force Records (AIR)

Kaynak eser ve incelemeler

- Al-Jumaily, Qassam. *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*. yay. İzzet Öztoprak, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Allawi, Ali A. *Irak Kralı I. Faysal*. Çev. Hakan Abacı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Atatürk, Kemal. *Nutuk*. İstanbul: MEB Yayınları, C.III, 2000.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: TİTE Yayınları, C.I-II-III, 1997.
- Barr, James. *Kırmızı Çizgi: Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi*. Çev. Ekin Can Göksoy, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Bell, Lady Florence (ed). *The Letters of Gertrude Bell*. London, Vol. II, 1927.
- Budak, Mustafa. *Misâk-ı Millî'den Lozan'a: İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Budak, Mustafa. "Musul Vilayeti ve Ankara Antlaşması Çerçevesinde İngiltere'nin Irak Siyaseti, Kürtler ve Türkiye'ye Etkisi". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.137-159.
- Chardin, F. W. "Iraq-Mosul: The Land of the Two Rivers". *The English Review*. October 1925.
- Edmonds, C. J. *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*. Çev. Serdar Şengül ve Serap Ruken Şengül, İstanbul: Avesta Yayınları, 2003.
- Fetgeri, Mehmet Ali. *İstanbul'dan Basra'ya: Mehmet Ali Fetgeri Bey'in Harp ve Seyahat Günlüğü*. Haz. İ. Bahtiyar İstekli, İstanbul: Diwan Yayınları, 2022.
- Gülcan, Oğuz. "Musul Meselesinde Fransa". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.191-203.

- Hut, Davut. "Türk Dünyasının Irak'taki Kadim Şehri Kerkük ve Türkmenleri". *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*. Ed. Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2022, s.375-389.
- Hut, Davut ve Zekeriya Kurşun. "Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925)". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. haz. Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.55-84.
- Hut, Davut. "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları (1879-1883)". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.35-54.
- Hut, Davut. "Gertrude L. Bell'in Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Irak Krallığı'nın Kurulmasındaki Rolü". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 35 (Güz 2016), s.117-166.
- Hut, Davut. "İngiliz Raporlarına Göre Kerkük Türkmenleri". *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*. Ed. Refik Arıkan ve Halim Demiryürek, Antalya: Lotus Yayınevi, 2016, s.717-739.
- Hut, Davut. "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)". M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- Jaeschke, Gotthard. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kartın, Cengiz. "İngiltere'nin Musul Politikası (1800'lerden Lozan'a)". *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*. Ed. Tolga Akay ve Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s.301-356
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Kutschera, Chris. *Kürt Ulusal Hareketi*. Çev., Fikret Başkaya, İstanbul: Avesta Yayınları, 2013.
- Lazarev, M. S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*. Çev., Mehmet Demir, Ankara: Özge Yayınları, tarihsiz.
- Longrigg, Stephen Hemsley. *Iraq 1900 to 1950*. Oxford: Oxford University Press, 1956.
- McDowall, David. *Modern Kürt Tarihi*. Çev. Neşenur Domaniç, İstanbul: Doruk Yayınları, 2004.
- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Okur, Mehmet Akif. "Men-Zor Tezi ve Eşitsiz Anlaşmalar Tartışmasının Işığında Musul Vilayeti: Türkiye'nin Tarihi Hakları/Haklılığı Meselesi". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.317-359.
- Öke, Mim Kemal. *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Öke, Mim Kemal. *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Ryan, Sir Andrew. *Sonuncu Dragoman*. Çev. Dilek Berilgen Cençiler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

- Saatçi, Suphi. "Musul Vilayeti ve Türkmenlerin İngiliz İşgal Yönetimine Karşı Direnişi". *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*. Haz. Zekeriya Kurşun ve Davut Hut, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020, s.161-175.
- Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*. İstanbul: Nehir Yayınları, C.4, 1991.
- Selvi, Haluk. "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)". *Bellekten*, 271/LXXIV (Aralık 2010), s.789-831.
- Şimşir, Bilâl N. (haz). *İngiliz Belgelerinde Atatürk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.II-IV, 1975.
- Tekir, Süleyman. "Lozan Konferansı ve Musul Meselesi". *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*. Ed. Tolga Akay-Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s.393-450.
- Türkmen, Zekeriya. *Musul Meselesi, Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.
- Ural, Selçuk. "Mütareke Yıllarında Irak Cephesi". *Tarihi Süreçte Musul ve Musul Sorunu*. Ed. Tolga Akay ve Süleyman Tekir, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s.357-391.
- Van Bruinessen, Martin. "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa". *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı*. Ed. Touraj Atabaki, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s.71-97.
- Wilson, Sir Arnold T. *Loyalties: Mesopotamia 1917-1920, A Personal and Historical Record*. London, Vol. II, 1936.
- Yeğen, Mesut (der). *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2011.

Yazar Hakkında / About Author

Prof. Dr. Davut HUT | Marmara Üniversitesi |

Davuthut[at]marmara.edu.tr | ORCID: 0000-0001-9247-1675

2000 yılından beri Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Lisans eğitiminden (1995) sonra, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" başlıklı yüksek lisans (1999) ve "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)" başlıklı doktora (2006) çalışmalarını aynı üniversitede tamamladı. Doktora tez sürecinde, İngiliz Devlet Arşivi Public Record Office (PRO) ile School of Oriental and African Studies (SOAS) ve British Library gibi kurumlarda bilimsel araştırma ve incelemelerde bulundu. Yakınçağ Tarihi alanında 2013 yılında Doçent, 2018 yılında Profesör oldu. Uzmanlık alanları olarak, 19. ve 20. yüzyıllar Irak, Musul, Kerkük ve Petrol tarihi; İstanbul su tarihi ve İstanbul sosyal tarihi üzerine bilimsel yayınları mevcuttur. İstanbul'un 100 Su Yapısı (İstanbul 2010) ve Beykoz'un Tarihî Suları, Su Kültürü ve Su Yapıları (İstanbul 2022) adlı telif kitapları bulunmaktadır. Zekeriya Kurşun ile birlikte, Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset) (İstanbul 2020) başlıklı çalışmanın hazırlanmasında ve Muhimme Defterlerinde Kudüs/al-Quds in Muhimme Registers (İstanbul İrcica Yayınları, 2016-2019) başlıklı 9 ciltlik eserin projesinde ve hazırlanmasında görev aldı. Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği'nin de üyesidir.

Prof. Dr. Davut HUT | Marmara University |

Davuthut[at]marmara.edu.tr | ORCID: 0000-0001-9247-1675

Davut Hut is a Professor in the Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History at Marmara University, where he has been a faculty member since 2000. He completed his undergraduate studies (1995) at Marmara University. He received his bachelor's degree (1999) with his BA thesis "Basrah Customs in the Second Half of the XIX. Century" and his Ph.D. (2006) titled "Administrative, Economic and Social Structure of Mosul Province (1864-1909)" from the same university. During his doctoral thesis, he conducted scientific research and studies in different institutions such as the British State Archive Public Record Office (PRO), the School of Oriental and African Studies (SOAS), and the British Library. He became an Associate Professor in 2013 and a Professor in 2018 in the field of Modern History. His research interests lie in the area of the history of Iraq, Mosul, Kirkuk, and Petroleum in the 19th and 20th centuries; He has academic publications on Istanbul Water History and Istanbul Social History. Davut Hut is the author of 100 Water Structures of Istanbul (Istanbul 2010) and Historical Waters of Beykoz, Water Culture and Water Structures (Istanbul 2022). He has collaborated with Zekeriya Kurşun, in the publication of the book titled A Hundred Years Problem: The Province of Mosul (History, Society and Politics) (Istanbul 2020). He also took part in the project entitled Jerusalem/al-Quds in Muhimme Registers (Istanbul İrcica Publications, 2016-2019). He is also a member of the Association of Researchers In the Middle East and Africa.